

ГОРАН ДАВИДОВИЋ
МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЖЕНА И РАТ. „ДРУГА СТРАНА” ОКУПАЦИЈЕ 1941-1945.
ГОДИНЕ НА ПРОСТОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА**

Горан Давидовић
СЦГ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив Чачак
Милош Тимотијевић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 949.711„1941/1945”
316.42 (497.11)

Целовита слика Другог светског рата на просторима чачанског краја не би била потпуна, без осврта на основни однос између полова током окупације. Насиље, страх и стрепња, били су основни осећаји, али живот се у свом вероватно најсадржајнијем облику, односу мушкараца и жена, није могао зауставити. Коначно, да ли уопште за сваког појединца било шта има већу важност, од духовне и физичке везе са особом супротног пола. Рат је и на овом плану донео појачавање, али и искривљавање тих односа, који су пратили нередовне прилике и рушење устаљених друштвених норми у којима се највише испољавало мушко насиље. Иначе, подређен положај жене у односу на мушкарца сматра се једном од универзалија културе. Готово у свим познатим културама света жена је на неки начин издвојена и обележена додатним значењима, које су појачане различитим мистификацијама. Оне се крећу у широком распону: од ниподоштавајућег страховања од женине ритуалне нечистоће, до дивинизације жене замишљене у лику идеалне драге. Рат није променио таква виђења.

Односи међу половима у чачанском крају, били су условљени дугом патријархалном традицијом. То се посебно испољавало на селу где је живело око 90% становништва и где је беснео грађански рат током целе окупације 1941-1945. године. Борба између равнорског и партизанског покрета преламала се и преко односа према женама, при чему су се испољила два потпуно различита приступа у многоструким односима између полова.

У периоду између два светска рата, сеоска породица у Србији јавља се у два облика: задружном, где је жена било више, или инокосном, где се задруга распала и где је жена постала средиште уже породице. Жена је у првом типу породице имала лакши положај, док је у другом на њена плећа падао и кућни и пољски рад. Традиционална породица у Драгачеву, као типичном сеоском подручју где је равноргорски покрет био најјачи, а партизански упорно покушавао да оствари свој утицај, заснивала се на моногамној патрилокалној брачној заједници. Припадала је типу сточарско-земљорадничке задружне породице у којој је постојала субординација између полова и генерација, са свим одликама и функцијама патријархалних породичних заједница. Домаћин, старешина задруге је имао највећа овлашћења, како у вођењу породичних послова, тако и у представљању породице пред селом и властима. Поред домаћина, постоји и ауторитет домаћице, жене старешинове и мајке породице, чија је основна дужност била да распоређује послове јетрвама и снахама. Подела посла постојала је и међу женама: *редуше* су радиле у кући, а *планинке* су се старале око прераде млека и чувања млечних производа.¹

Овакви односи у породици нису се променили са почетком рата и окупације. Посебно обележје жена била је, велика необразованост. Већина женске сеоске популације је била неписмена, углавном средњих и старијих годишта, док је писменост била више заступљена код млађе популације. Жене које су 1941. године имале од 20 до 31 године у селима око Чачка (трнавски и љубићки срез) биле су у око 50% случајева писмене. За драгачевски срез тај проценат је износио око 26%, моравички 24%, а таковски 37%. Жене старије од 30 година живеле су у мраку непросвећености. Процент писмености био је испод 20%, а у планинским срезовима око 10%.²

Брига о хигијени у сеоском дому била је углавном женска обавеза. Сама жена, због великих обавеза у кући и на имању, није имала довољно времена да испуни стандарде личне хигијене у потпуности. Исти случај био је и са кућном хигијеном. Цела породица је спавала у једној просторији, што такође говори о хигијени али и култури живљења. Због лошег положаја жене оба конкурентска антифашистичка покрета имали

¹ Десанка Николић, *Горње Драгачево-етнолошко проучавање културних времена*, Београд, 1996, стр. 71, 74.

² Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка ситуација*, ЗРНИМ XXIX, Чачак, 1999, стр. 150.

су у својим програмима и тачку побољшања положаја жена, посебно комунисти. Међутим, и касније формирана женска равногорска организација у низу својих прогласа ставила је себи у задатак да се ниво хигијене на селу међу женама у домаћинствима подигне. Оптерећење је била и патријархална традиција. Живот сељанке није био лак од самог рођења. Међу сељаштвом у Србији женско дете је мање жељено од мушког, јер се то сматрало као *знев божји и њроклестиво*. Превасходни циљ брака на селу био је мушко дете, тако да је за сељака најубитачније ако не оставља наследника. Зато је једна од највећих клетви у народу била: „*Свећа њи се угасила, кућа њи ојустџела*”, што је у ствари значило: немао мушког порода. Дочекано, на самом рођењу, као *џуђа костџ*, женско дете је скоро све до удаје било у подређеном положају у односу на мушко. Чак је у неким крајевима, где су се патријархални односи дуже одржали, мушко дете добијало и бољу храну. Све до удаје, женско дете – девојка била је у сенци брата. Женско дете на селу већ од своје треће године почиње да привређује у домаћинству, чувајући-стоку, превасходно у инокосним домаћинствима, како би родитељи обављали теже пољопривредне послове на свом поседу или у надници. У седмој години женско дете, уместо одласка у школу, усмерава се за рад на пољским пословима. Заменивши школу њивом, девојчица је уместо преласка из нижег у виши разред, прелазила на све теже и теже послове, нарочито ако у породици није било способне радне снаге. На живот девојака на селу дубок траг оставља и период пубертета. Углавном нешколоване, растући поред мајке, која је срамотним сматрала да са својим дететом разговара о менструацији и значају личне хигијене у току њеног трајања, девојке на селу су у период девојаштва улазиле потпуно неприпремљене. Сазнање да је женско дете постало девојка за родитеље је с једне стране значило да сад на њу треба „припазити”, а с друге стране и почетак већих издатака, јер се сад девојка почиње лепше и чистије одевати. Да би се девојка лакше и боље удала, за њу се морало чути, њу су морали видети. Стога су најзначајнији сеоски вашари, који су за девојке били разонода и забава. На вашарима момак и девојка се обично само *злегају*. Момак зове девојку да игра до њега и онда је пита да ли би хтела да се уда за њега. Уколико јој се момак свиђа, девојка му поручује да дође њеној кући да тражи дозволу од оца и мајке. Брачну везу су уговарали родитељи, често не водећи рачуна да ли се млади воле, већ првенствено гледајући материјалним положај младожење. Понекад је девојка бежала код момка кога воли, који је наводно „отимао”. Млади људи ступали су у брак углавном после седамнаесте године живота, ретко млађи. Де-

војке су се удавале од осамнаесте до двадесет пете године живота, а момци су се женили до двадесет шесте, или чак двадесет осме године живота. У периоду између два светска рата положај девојака на селу је нарочито био отежан. Економске прилике, изазване с једне стране ратним разарањима, а с друге и великом пољопривредном кризом, учиниле су девојку на селу такоређи предметом трговине. Тад је *мираз* био на цени. За драгачевски срез у том периоду се каже: „*Више жена доноси мираз, него што не доноси. Мора да буде мало мираза, па како-џако. Девојке доносе мираз у новцу, или у имању. Сада све више.*” Родитељи су морали, да би женско дете удали, чак и да продају део имања да би јој спремили мираз. Економски положај жена на селу се нарочито погоршао после Првог светског рата, због великих губитака у људству, и због тога је у Србији нагло повећан број удовица, односно жена без сталног партнера, услед чега се нарочито проширио „неморал” на селу. Жене које су биле „неморалне” за време окупације, наставиле су да се понашају на исти начин и после доласка мужева са фронта. Сматрајући да је жена дужна да слуша и служи мужа, да му рађа и негује децу, мушкарац у сеоској породици на различите начине настоји да обезбеди покорност жене, углавном на груби начин. Најраширенија појава на селу је била туча жене, о чему сведоче и бројне изреке на селу: „*жену и коња треба човек сваког треба да дана шући*”; „*ако не бијеш жену четрдесет дана, она џолуди*”; „*муж треба да бије жену, да се зна ко је мушка глава ...*” итд. Грубост мужа је била уобичајена појава, али исказивање нежности је била *срамота*. Брак је имао репродуктивну и економску функцију, а запостављао се као емотивна или сексуална веза. Није било прикладно, чак је било непристојно, па и недозвољено, исказивати присност између супружника на јавном месту. Жена је била дужна да указује поштовање мужу и свим старијим мушкарцима. Муж је требао строго да се односи према жени. Чврст систем вредности патријархалне породице, и вековима уобличавањем моралног профила жене, учинио је да жена остане *резервисана и дискретна*, да не очекује нежност од мужа, али ни да му је пружа. „*Муж и жена, сем сексуалних односа, џошво ни немају једно за друго наклоности и љубави.*”³ Неписана правила традиционалне породице говорила су да жена треба да служи и за задовољавање при-

³ Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост. Друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Београд, 1991, стр. 38-45; Момчило Илић, *Жена у сеоској породици у Србији између два рата*, у: „Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, 2, Положај жене као мерило модернизације, научни skup, Институт за нову историју Србије, Београд, 1998, стр. 183-200; Бојан В. Димитријевић, *Жене равнорског села 1943-1944*, у: „Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, 2, Положај жене као мерило модернизације, научни skup, Институт за нову историју Србије, Београд, 1998, стр. 353-361.

родних потреба мужа, за *насладу и уживање*. Према мужу се односила са посебним страхопоштовањем, водећи увек рачуна о његовој мушкостии, ауторитету и достојанствености. Додири су се ограничавали само када се жена налази у специфичном биолошком стању (менструација, трудноћа, бабине).⁴

Пред Други светски рат жена је у чачанском крају просечно имала четворо до петоро деце. Потреба за радном снагом, наследником, страх од смрти новорођенчета, утицали су на планирање породице. Ако се у обзир узму и она деца која су умирала по порођају, долази се до броја од пет до шест порођаја које су жене просечно имале у свом животу. Нису сва деца била законита. На селу је било свега 2% „незаконите“ деце. Ванбрачна деца су обично добијала презиме своје мајке. Није био редак случај да их неко од родбине и усвоји. У граду је било другачије. У периоду од 1936. до 1939. године у Чачку рођено 928 „законите“ и 84 „незаконите“ деце, односно 8,3 % од укупног броја.⁵

Момци са села су имали сексуална искуства и пре брака. То се догађало, између осталог, и зато што се нису женили сасвим млади. Своје прве полне односе остваривали су претежно са слободним и удатим женама, па и удовицама. Много ређе су ступали су интимне контакте са девојкама. Ако је тога и било, обично се касније нису са њима женили. Девојке су, по досадашњим испитивањима, ако би и ступале у полне односе, то су чиниле пре са ожењеним мушкарцима. Овај податак наводи на претпоставку да су ти контакти често били изнуђени, или су били ствар преваре, а ретко кад би то било добровољно подавање. Девојке су у брак требале да уђу као девице, али стварно стање није било могуће утврдити до брака, а тада није било уобичајено враћати невесту. Околина је из понашања младенаца „погађала“ да ли је девојка била невина. Брачна неверства нису била ретка појава, при чему су жене оштро осуђиване због таквог понашања, а мушкарцима је то био доказ мушкости. Ожењени мушкарци су често имали контакте са неудатим женама или удовицама. Развода брака, међутим, готово да уопште није било, због економске несамосталности жена и тешкоћа раскидања брачних веза која је постављала црква.⁶ Са доласком окупације ови односи се нису променили, али су се додатно искомпликовали.

⁴ Гордана Живковић, *Улога и положај жене у традиционалној породици*, Етнолошке свеске VI, Београд-Светозарево, 1985, стр. 70.

⁵ Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, стр. 145-146.

⁶ Никола Пантелић, н.д., стр. 43-45, 53-54.

У граду је било нешто другачије, а еманципација жена је почела након завршетка Првог светског рата у целој држави.⁷ Жене у граду су живеле боље него на селу, али ограничења у вези њихове сексуалности нису била различита. Мушкарци су имали могућност да јавно и друштвено прихватљивим начином понашања својој полности „дају одушка” од патријархалних стега. Неколико кафана „слатког живота” привлачили су мушку клијентелу у вароши. Почетак Другог светског рата није прекинуо тај вид понашања, већ је због доласка великог броја војника окупатора, појачан. У град је доведен немачки гарнизон, који је до првог ослобођења града 1. октобра 1941. године бројао око 1.500 војника.⁸

Тако је након успостављања окупације, априла 1941. године, свакодневни живот града текао својим „предратним током”. Локали који су „држале девојке” наставили су са својим радом. У њима су се дешавале пијанке, па и физички обрачуни, као у случају кафане “Белви” која је 23. априла радила и после 20 сати увече, за време полицијског часа, када се десила велика туча.⁹ Присуство великог броја окупаторских војника само је увећало тражњу за „услугама” ових кафана. Иначе, за време заједничке власти четника и партизана у Чачку, октобра 1941. године, Градски НОО одбор је донео одлуку о укидању јавних кућа у вароши. Проститутке су распоређене на рад у болнице и амбуланте

⁷ The First World War shook traditional family, so the great wave of divorces occurred until 1923. The percentage of divorces in Belgrade was two times higher than in the country as a whole. The percentage of divorces was in Yugoslavia higher than in the Catholic countries of the Western Europe, but this should be attributed to the religion, rather than to emancipation. Changes in the general condition of women have led to the changes in the treatment and expression of sexuality. The greatest Serbian comedigrapher, Branislav Nušić, wrote in 1924 that after the war everything became shorter: skirts, hairstyles, and marriage. The first manuals for the female hygiene appeared in the 1930s, designed for future mothers (Predrag Marković, *Sexuality in Belgrade in the 20th century*, in: Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović (Eds.), *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*, Belgrade-Graz, 1999, p. 96-97).

⁸ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлост. Историја равногорца чачанског краја I*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 90. У Чачку су пред рат јавне куће биле веома актуелне и популарне, нарочито за мушке адолесценте, који ће касније углавном ступити у партизански покрет. Филмски редитељ Младомир Пуриша Ђорђевић у својим сећањима говори о јавној кући у хотелу “Европа”: „Њу је водила нека Сибана коју су звали Сибана Кујлерка. Ми клинци смо виђали девојке из јавне куће кад би одлазиле у болницу на редовне седмичне прегледе. Изгледале су раскошно, услуш су у фијакеру пушиле цигаретице.... Поред ње куће у тишини, навучених завеса, пролазиле смо као обичњени. А цена је била две бајке. Повелике њаре, у то време стје за један динар могли да купиш четири чоколадице са сличицама филмских глумаца.... Почнем ја да скућам њаре, њих двадесет динара, не бих ли шако дошао до неке жепске. А скућљао сам шако ишшо сам крао књиже из очеве библиотеке и продавао их... ја шако мажњавам ђалетју књиже и продајем букиштитима и вредно сакућам њаре. Кад сам дошао до 13 динара и кад сам помислио да ће се моји снови ускоро испуњити –почео је рат!” (Умешност сећања, интервју са Младомиром Пуришом Ђорђевићем, “Записи”, бр. 15, Чачак, 4. јун 1998, стр. 40-43).

⁹ ИАЧ, ПП, К-57, бр.6717/41.

(послови прања и чишћења просторија, одеће и опреме).¹⁰ Са друге стране, код домаћег мушког становништва, које није одведено у заробљеништво, створио се осећај у којем је доминирала свест да претходна власт не постоји. Ауторитет окупатора још није био учвршћен, тако да се један број изгредника осило, што се исказивало кроз разне испаде на улици: добацивање женама, гласно псовање.¹¹ Рат је био идеална прилика да се овакав вид понашања испољи до екстремног нивоа, посебно када су успостављене герилске формације у устаничким данима и касније током окупације. Иначе, склоност ка изгредима ван своје куће, када је јасно да је снага ауторитета војне организације, вође групе, велика и да тако заклања појединца, општа је склоност у свим војскама.¹²

Међутим, промене у понашању дешавале су се и са супротним полом. Један број жена упуштао се у сексуалне односе са немачким нижим и вишим официрима, обичним војницима, из чисто материјалних разлога. То им је био начин да набаве храну за преживљавање, или су једноставно „проширивале ранији посао”. Понекад је то рађено на очиглед супруга и укућана, као у случају супруге извесног Р. М. из Јездине, који је претио да ће убити Немце који су долазили код његове жене.¹³ Овакве везе нису увек проистицале из материјалних побуда. Немачки војници који су априла 1941. године окупирали подручје чачанског краја били су млади мушкарци. Њихово понашање према женама и девојкама било је коректно. Није било добацивања нити било каквог узнемиравања. Чачак и најближа околина нису ни имали борбе са Немцима, тако да је њихов улазак у град био мирољубив. Многе особе женског пола са

¹⁰ Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 61.

¹¹ ИАЧ, ГП, К-57, бр.588/41, 1183/41.

¹² На простору Србије и сам антрополошки потенцијал мушког становништва давао је посебну црту за прекршаје усталених норми понашања. Постоји појава јуvenilног мачизма, повезана са улогом мајке у патријархалним домаћинствима. Мајка наиме представља савршену концептуалну противтежу имиду агресивног и крвојског мушкарца. У оквирима домаћинства, мајка надзире синове, који у кућним оквирима не могу да изразе све своје мушке потенцијале. Под утицајем ове ситуације младићи често развијају двоструку улогу: код куће су кротки супружници и синови, док своју мушкост у мачистичкој варијанти испољавају у јавности, у кафани: овде треба прво убројати екстремну широкогрудост у чашћавању других; у одређеним јавним констелацијама се стратегијом непрестаног позивања на пиће новац се у правом смислу баца кроз прозор. Други елемент чини тешко опијање у кругу пријатеља (често и у пратњи проститутки), а трећи разарање туђег иметка-чаша, флаша, столова. Све ово окончава се певањем еротских песама и физичким насилништвом (Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd, 2002, str. 429).

¹³ Супруга Р.М. из Јездине, по пријави комшија, виђала се на очиглед мужа, деце и мајке са немачким војницима, које је доводила у своју кућу. Муж је претио да ће их убити, па су се комшије уплашиле да Немци због одмазде не казне цело село. Команда жандармерије наредила је да се дискретно пази на ту кућу (ИАЧ, ГП, К-57, бр.728/41).

интересовањем су посматрале нове младе „*илавокосе момке*“ који су према њима били пристојни.¹⁴ Локална средина није са одобравањем гледала на везе домаћих жена са окупаторским војницима. Те особе су жигосане као неморалне и национално неисправне, а некима је након рата и суђено.

Са друге стране најмање 3.000 мушкараца из чачанског краја одведено је у заробљеништво након априлског рата. Они који нису били у концентрационим логорима, радили су на сеоским имањима, или у фабрикама Хитлерове Немачке, чији су мушкарци масовно одлазили на многе фронтове. Током свог заробљеништва упуштани су се у сексуалне односе са Немицама. Готово да није било неког ко се није вратио са мушким „ловачким причама“ из заробљеништва.¹⁵ Разлика у односу друштва на сексуалност мушкараца и жена донеће и однос према тој врсти понашања током рата и окупације, као и по ослобођењу. У ратним условима прељуба је била честа појава. Жене су жестоко критиковане и осуђиване због својих односа са Немцима, али мушкарци нису трпели казну због својих веза са Немицама док су били у заробљеништву. Велики део мушкараца се није ни вратио из Немачке и Аустрије, како због комунистичке власти, тако и због жена које су стекли у Немачкој.

Жене су током историје у свим ратовима, па и у Другом светском рату, биле незаобилазан фактор у свим сферама друштвене, економске и политичке делатности, подносећи огромне физичке и психолошке притиске, при чему се чулност није могла избећи. Ратне околности, одсуство дела мушкараца који су били у заробљеништву, у оружаним одредима или су пострадали у устанку, репресалијама или грађанском рату, довело је до ситуације да су многе младе жене и девојке остале саме, без партнера. Временом, оне су постале слободније у свом полном животу. Ванбрачне везе су постале свакодневица, посебно ако је војска била у близини.¹⁶ Избијањем грађанског рата дошло је и до поларизације становништва у опредељењу за

¹⁴ Изјава Б.Ј. (идентитет познат ауторима) дата ауторима 15. октобра 2000. године.

¹⁵ Једну од таквих прича из заробљеништва сачувао је и Саво Таловић: „*Стално сам оглазио у вилу ШЕДЛЕР 333, у којој сам проводио слободно време. Од Хелде сам се тешко растајао: илакали смо обоје. Живоћ је шакав: рати и љубав... Хелда! Хелда! И данас сливам своје анђeosко лице. Волела си Србина, као и многе друге Немце. Љубављу су пркосиле рати. Синови и кћери, које сте сада рађале, данас су очеви и дедови, мајке и баке, а и не слуша да и у њима тече српска крв... Штита ли је са деветом оног нашег несрећног Друзићина, чија је грађана „признала свој зрех“ и кроз немачко село, посрамљена, ишла ошланина „на нуларицу“? (Саво Таловић, *Истина о мени*, Чачак, 1997, стр. 7-30).*

¹⁶ Бојан Б. Димитријевић, *Жене равнoгорског села 1943-1944*, стр. 361.

одређене покрете отпора. То је условило и поделу међу женама, при чему су се оне налазиле у сенци мушкараца. Њихов главни задатак је остао - брига о породици и домаћинству.¹⁷

Партизански покрет је у својим редовима имао велики број девојака и жена, са циљем њихове еманципације, ослобођења и успостављања равноправности полова. Многи су у партизане отишли подстакнути ослобађањем жена од „окова“ патријархалног живота, при чему је жена доживљавана као мајка, национални и класни симбол.¹⁸ Међутим, блиски контакт полова стварао је везе између њих. У партизанском покрету жене су равноправно третиране, па су у великом броју активно учествовале и у борбама. Поред тога највише су коришћене као болничарке, курири, а врло често и за шпијунске активности, где су своју женственост веома вешто искоришћавале. По уласку Немаца у Чачак, по сећању Радмиле Лале Ивковић, комунисти су добили задатак да ступе у контакт са њима. Ту су посебну улогу одиграле жене, које су свакако могле више информација да извуку од немачких војника.¹⁹ Присуство великог броја жена у партизанском покрету, по ослобођењу Чачка октобра 1941. године, свакако је утицало и на велики број пријављене омладине у партизанске јединице. По сећању Милована Ђиласа, сви партизански руководиоци у ослобођеном Ужицу, на челу са Јосипом Брозом, мушкарцем који тада имао 49 година, имали су секретарице са којима је однос био потпуно интиман. Изузетак су били Ранковић и Кардељ.²⁰ Какво је стање било у Чачку није познато. Истргнути детаљи из ратне стварности откривају основне потке живота. Један од партизанских руководиоца, Милутин Стојић, у свом дневнику забележио је и такве догађаје, док је половином октобра 1941. године текла опсада Краљева. „*Нашли смо једну кућу за склопиште. Одједном јака ексцлозија и сви прозори покрскаше. Цео кућни намештај испрећура се. Дружа ексцлозија јача, а спрећа још јача. Једно женско тело до мене у паничном страху*

¹⁷ Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije", naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 331, 333.

¹⁸ Најкарактеристичнији је пример Добрице Ђосића: „...*Постлао сам комунисту због сеоске сиротиње и због сељанки... Нема тје мученице која је равна сељанки. Нема што социјалног понижења равног понижењу сељанке: емоционално, радно, биолошки... Та мученица, без икакве патетике, била ми је довољан повод да идем у револуцију за коју сам веровао да ће изменити њен живот. Никаква ме тада радничка класа и њена експлоатација није узбуђивала*“ (наведено према: Слободан Наумовић, *Устај село устај роде: Символика сељаштва и политичка комуникација у новој историји Србије*, Годишњак за друштвену историју II/1, Београд, 1995, стр. 57).

¹⁹ ИАЧ, МГ, К-1, рег.бр. 16, изјава Радмиле Лале Ивковић.

²⁰ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 57.

дрхтао је." Стојић се успешно скривао пар месеци по пропасти устанка, а у томе су му помогле и жене. „Уторак 9. XII. Снег пада. Говори се о неким партиролама да иду у партирају у близини око 200 метара зледам иду 4 Немца и лагано се удаљују. Чује се баи ножу и неко ђеће се на шталу пада зруда снежа и ја се дижем. Једна девојка и млада (кћи и снаха М. В.) дошле су да ме виде. Почнем неке приче. Бојим се да не наиђу ови њини мушкарци и да их не виде али оне кажу да они нису код куће. Пишају ме како могу сам да сјавам и нуде ми у шали онако да дођу да ми праве друштво и да ме загрију. Кажем им да је место сувише мало да би и њих две могао да примим. Кажу ми да ће вечерас доћи кад пођу на прело. Причао сам им да ми комунисти у моралу стојимо на достојној висини али ме оне пишају имамо ли ми жена, деце, што ја потврди, а оне кажу па одкуд њој деца кад ви комунисти имате висок морал. Ја сам им објашњавао, а на рачун штога мало смо се смејали. Отишле су а ја сам се бојао да случајно не дођу и мислио баш ове жене доћиће ми главе, цео дан ређале су се и долазиле.”²¹

Такво стање у партизанском покрету, користиле су њима супротстављене формације, да их оптуже за неморал. Свака партизанка је проглашавана за промискуитетну жену без икаквог морала у својим интимним контактима са мушкарцима. Такав однос био је нарочито изражен у окупационој штампи под контролом Недићеве владе у коме су снажан утицај имали људи из предратне организације ЈНП „Збор”, која је у Чачку непосредно пред окупацију оптуживала комунисте да се залажу „за слободну љубав”.²² Када би се заробила нека партизанка, једно од првих питања иследника било је усмерено на подручје интимног живота. „Једном је један од старијих бораца причао како су четници заробили једну партизанку. Именовано је и четнике који су је заробили и њу. Четнички официр ју је питао: „Да ли те је ј.. шај и шај?” Именовано је партизанског главешину што краја. Она му је одговорила: „Није, ја сам невинна.” „Ако си невина опростићу ти и пустићу те, а ако ниси стирелаћу те.” Ту је Аца прекинуо приповедача рекавши: „Врло културно ојхођење за једног официра југословенске војске.” Приповедача је даље испричао како је позвана нека болничарка која је закључила да је партизанка невинна. После штога се та партизанка сјријатиљила са четницима и показала им

²¹ Витомир Василић, *Дневник Милутина Стојића*, Изворник 1, Чачак, 1984, стр. 139, 145, 156.

²² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затмљена прошлост. Историја чачанских равнобоца 1*, стр. 58.

неке партизанске базе.²³ Са друге стране партизани су током 1944. године у чачанском крају ширили летак у коме су нападали равногорску омладину и њене одборе да су планирали путем сексуалних уцењивања да шире свој утицај и откривају скојевце: „...Шесто, чланови одбора треба да изјављују љубав девојкама, које су сумњиве да воле партизане. Ако их ипак девојке буду одбиле, то ће значити да мрзе четнике. Такве треба одмах достављати. Седмо, чланови одбора дужни су моштрићи шта штрикају девојке. Ако приметите да штрикају мушке чарапе и џемпуре, треба да поштрајно испитате да ли је то за кога у кући па ако поштраје да није, значи да штрикају за партизане. Такве одмах морате да доставите. Омладинци, савесно извршавајте ваше дужности. Нама је сад јало у дело да режемо и ми треба немилосрдно да режемо. Ако би се десило да партизани некад овде завладају, знајте да ће нас још немилосрдније резати.“ Ове речи партизанска пропаганда је приписивала равногорском омладинцу Драгићу Катанићу.²⁴

Покрет генерала Михаиловића базирао се на традиционалним патријархалним вредностима између полова и због тога у свом саставу није имао много жена као активних учесница, сем појединачних случајева. Тако је на пример учитељица Милка Баковић из Бреснице већ у августу 1941. године ступила у покрет и, поред курирских задатака, активно је учествовала у борбама за ослобођење Чачка октобра 1941. године.²⁵ Традиција, необразованост и повлачење пред ауторитетом мужа, биле су основне особине понашања жена на селу. Жена је била заостављена, а то није искоришћено од равногораца који су свој покрет базирали на традиционалним вредностима српског села.²⁶ Због патријархалног погледа већине официра, као и већине мушког дела становништва Србије, жене су у равногорском покрету учествовале само посредно. Оне су третиране као део логистичке базе у оквиру територијалних равногорских органа, где су биле задужене за све послове, који су се сматрали женским. За све време окупације жене су често коришћене као курири на релацији село – град, јер су окупатори мање пажње обраћали

²³ Михаило Шашкијевић, *Петомесечни дневник једног добровољца Југословенске војске у отаџбини б. VIII 1944.-26. XII 1944*, без места и године издања, стр. 11.

²⁴ НМЧ, мк. филм, III-31-4/5.

²⁵ Милка Баковић Радосављевић, *Комунисти и нацифашисти – они су исти*, Милвоки, Висконсин, САД, 1983, стр. 44-54.

²⁶ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 287-289.

на жене.²⁷ Један од задатака жена, превасходно оних старијих, било је и чување куће и домаћинства, када би наишао окупатор, при чему су мушкарци и млађе жене бежали у шуму. Догађаји су се одвијали по устаљеној шеми: „... *Девојке су узеле свака по једно грло стоке за улар и разишле се на разне стране. Остају само старије жене да све добро зашворе, да везу ланцем и полузом дворишну кайију и устие ње.*”²⁸ Ово је било свесно жртвовање, како би се заштитили млађи нараштаји, али и имовина, што статистике смрти у женској популацији и потврђују.

На територији под контролом равногораца село је било основна организацијска целина и у њему је текао активан живот. Положај жене у сеоском амбијенту био је далеко од достојанства, а интимни живот између полова био је пун правила и препрека. Воља оца за кога ће се удати ћерка била је одлучујућа. Рат и окупација нису променили дубоко укоревану традицију. Понекад су се такве погодбе родитеља завршавале трагично, јер су се девојке одлучивале на самоубиство. Тако је урадила ћерка Станојла Плазине, једног од четничких команданата из Драгачева, девојка од 16 година, када су је противно њеној вољи желели удати 1942. године.²⁹

Грубост мужа према жени на селу је била скоро редовна појава. Понизност и потчињеност жене је била основна карактеристика. Љубљење руке при уласку сваког старијег мушкарца било је уобичајено. *Рукољуб* старијим мушкарцима, или онима који су имали неку истакнуту функцију, био је још широко распострањен. Такав однос задржан је и према равногорским командантима који су свраћали код појединих домаћина, како је остало забележено у сећањима Живка Топаловића: „*Ушле су к нама најпре три жене од браћа задружара, да се поздраве, приђу руци и ушћају за здравље наше и наших породица. По том ће доћи на ред деца, најпре одрасле ћери и један син, да пољубе руку.*” Ситуација је била слична кад се појавио и капетан Раковић, командант Другог равногорског корпуса: „*Јој, жосија моја, еве Раковића с војском! Сва сам дрхтавала, кад видех ову силу од људи и оружја. А он страшан – ал да видиш мило говори... А мени се зуби сшезли, ја ни уста да отворим, само што сам пришла руци да пољубим.*” Ауторитет мужа и уопште мушкарца био је неприкосновен, са којим није било неке велике љубави. То је била

²⁷ Бојан Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, Годишњак за друштвену историју, VI/3, Београд, 1999, стр. 221.

²⁸ Živko Topalović, *Srbija pod Dražom*, London, 1968, str. 48.

²⁹ Станојло С. Плазина, *Са њанине Јелце њануле варнице. Прилог за историју народног устанка равногорског покрета у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 209-212.

последица склапања бракова, јер о неком самосталном избору брачног друга није могло бити речи. Воља родитеља, односно оца, била је пре- судна. Терка је спремана за удају у богату или добру кућу. Очекивани мираз био је један од фактора избора снаје. Брига за младожењом повећала се бригом око мираза, јер је окупација обезвредила ранију спрему младе, падом вредности динара. Чим је настало ратно стање, по- јавио се и застој у женидбама и удајама. Никоме се није журило да умножава ситну децу у породици, јер ће способни мушкарци ратовати а код куће остати старци. Рат је истовремено уништавао многа добра, а повећање живља у таквим условима стварало је проблеме око исхрањивања. Понекад је старосна разлика између супружника била велика, што је у ратним условима стварало нову врсту проблема. Такав случај је у селу Вичи забележио Живко Топаловић, где је домаћин био много старији од своје супруге. *„Са њом женом су војници одмах замешали шале и задиркивања, а она се од њога није бранила. Због чување ње жене наш домаћин Милутић из куће није смео мрднути.”*³⁰

Међутим, и поред патријархалних ставова равногорског покрета према жени, оне су се ипак делимично укључиле у рад покрета. Биле су углавном активисткиње на терену, где су вршиле прихват војних јединица, обезбеђивале њихову исхрану, одећу и обућу, прање веша и друге помоћне послове, или су радиле у санитарету. У градовима су обављале обавештајне задатке. Жене у равногорском покрету нису биле борци. Тек крајем 1943. и почетком 1944. године, Врховна команда ЈВуО је предузела мере за планско ангажовање жена у равногорској организацији. Жене је требало активирати и у њихову душу унети *„оне вечитије вредности, које су српски народ носиле кроз векове”*. За тај идеал се сматрала хришћанска црква и српски слободарски дух. На томе је требало да раде *„родољубиве учитељице и наставнице”*, које су *„морале свим својим бићем узети учешће у ослободилачкој борби”*. Све прогресивне снаге под окупацијом морају се посветити *„моралном њрепороду српске жене, мајке и девојке”*. После Светосавског конгреса долази до промене односа према женама у равногорском покрету. Врховна команда је 5. фебруара 1944. године издала *Упућство број 1 за организацију југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*. Међутим, жене су још увек доживљаване традиционално, као мајке и учитељице. Тачка 1. овог упутства носила је назив *Подизање националне свесћи*, активно сузбијање тежњи комуни-

³⁰ Momčilo Isić, n.d.; Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, str. 353-361.

зма, фашизма и хитлеризма, чување традиција; тачка 2. *васпитиће деце*, прокламује васпостављање новог човека, где равногорска жена има посебну улогу као мајка и као учитељица. Указано је да је жена *комунистича злоупотребљена и стишћена на најнижи ниво*; тачка 3. *побољшање социјалног положаја и придицање друштвене правде*; тачка 4. *сестринска помоћ*, тачка 5. је тумачила *држање пред непријатељем и улогу жене*. У овом смислу равногорка је имала посебну улогу да својом речју сузбија непријатељску пропаганду. ЈУОРА није била стандаризована организација ни по стварању на терену ни по називу. Поменути назив је егзистирао са *Женски равногорски покрет* и *Организација југословенских жена*. Одбори формиран на основу секција ЈУОРА имали су задатак да израде мрежу женских секција, удружења и подружница, првенствено уз асистенцију оперативних војних јединица или територијалних органа ЈВуО. У те активности су морала бити укључена и ранија удружења жена, као *Коло српских сестара*. Укључивањем предратних друштава, уз прилагођавање нумеричком систему војничке организације равногорског покрета, она су формирана као одбори на бази секција под ознаком ЈУОРА 101; *Српска мајка* ЈУОРА 201, *Кнегиња Зорка* ЈУОРА 301, женска секција *Фидака* ЈУОРА 501, академски образоване жене под ознаком ЈУОРА 601, *Мајка Јевросима* ЈУОРА 701, жене лекари под ознаком ЈУОРА 801, жене професори под ознаком ЈУОРА 901, жене учитељице 1001, телефонисткиње и раднице у пошти 151, чланице Црвеног крста 251. У јануару 1944. године стигле су наредбе да се успоставе организације ЈУОРА са наведеним нумерацијама на терену. Задаци тих секција су били широки и у оквиру женских могућности: пропагирање равногорског покрета, сузбијање непријатељске пропаганде, буђење и подизање националне свести према родној груди, краљу и краљевој војсци, културно повезивање села и градова, затим васпостављање породице као основне ћелије друштвеног живота, враћање нацији и вери, подизање и одржавање морала, развијање љубави према Српству, потпомагање јединица ЈВуО и стварање санитетских установа. Основна активност ове организације било је свакодневно и сваковрсно помагање војних јединица ЈВуО, најчешће израда рукавица, чарапа, шалова, цемпера, блуза, амблема, крпљење одела итд. Међу женама су се посебно истицале Милица Топаловић, др Зора Туцовић, Јелена Калабић Ђорић. Потребности за санитетом показале су борбе приликом продора партизана у Србију у пролеће 1944. године. Због тога је било потребно створити више санитетских средишта, и у ту сврху је почетком лета 1944. године формирана *Женска равногорска организација санитетска (ЖРОС)*. Ова ор-

ганизација је сматрана тајном и војном, а била је потчињена начелнику санитета Врховне Команде ЈВуО. У ову организацију су улазиле девојке од 15 година па навише. Свако село је требало да формира своје органе ЖРОС-а, који би координисали рад са референтима санитета матичних бригада. Чланице ЖРОС-а на својој одећи имају ознаке Црвеног крста а требали су да имају и бере плаве боје. ЖРОС је поред основне своје делатности, збрињавање рањеника, одржавао и приредбе за становништво. У Белановици, таковски срез, ЖРОС је имао дилетантску секцију која је 15. јуна 1944. године одржала приредбу у својој варошици. Том приликом је скупљен прилог од 29.220 динара и предат је Првој сталној војној болници Рудничког корпуса „Краљица Александра“, која је била смештена у једној напуштеној вили у Белановици. Та болница је имала једног доктора, два помоћника и 20 болничарки.³¹

Међутим, формирање ЖРОС-а није ишло без проблема, како због пријема народа тако и од саме ЈВуО, посебно њених официра. Начелник округа краљевачког 4. августа 1944. године у писму капетану Предрагу Раковићу констатује да је организовање санитета међу женама „одједанпут застало“, јер „при даљем организовању по селима, организација је наишла на отпор народа“.³² Јелена Ђорић је почетком јула 1944. добила задатак од Врховне команде да са групом својих изабраних девојака пропутује Србијом и рашири идеје ЖРОС-а. Међутим, на том путу у Жежевици их је зауставио капетан Музикравић и прекинуо им даљи рад, сменивши Ђорићку својом кандидаткињом. У каснијој жалби Ђорићке Врховној команди открива се да је некоректног понашања према девојкама било и код неких официра у самој Врховној команди. У својој жалби она је поменула да рад ЖРОС-а има и тешкоће са неразумевањем старијих људи, али и са саботирањем рада девојака које су имале везе са комунистима. Посебно је апострофирала Музикравића, као официра који је највише ометао рад ЖРОС-а. Он је на место сеоских секција постављао своје љубимице, а једна од њих је раније хапшена као комунисткиња у жичком срезу.³³

Са друге стране мушки део равногорског покрета изражавао је неповерење према женама. Лист првог равногорског корпуса *Таково*, у броју 1, од 1. јула 1944. године, у једном тексту пише о несигурном по-

³¹ Živko Topalović, *Srbija pod Dražom*, str. 53; Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945*, str. 331-341; Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, str. 353-361; Bojan Dimitrijević, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, стр. 221-224.

³² ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-Ц, рег. бр. 21.

³³ Бојан Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, стр. 230.

нашању жена. *Недисциплиновна ситрасност данашње жене, лишена хришћанске културе срца, моралне недисциплине свесити, поштала би опасна рушничка сила у нашем народу, који данас преживљава тежку духовну кризу.* Постављао се задатак ширења идеја равногорства и хришћанског морала међу женама. Дража Михаиловић је за организовање пропагандне групе девојака дао овлашћење Јелени Ђорић. Пропаганда равногораца против комуниста добрим делом се заснивала и на критици њиховог односа према жени, окривљујући их да разарају породицу због проповедања „слободне љубави”. Све жене у партизанском покрету су оквалификовали као нечасне. У том циљу су прављени и летци под насловом „Разврати и блуд партизана”. Таквим оптужбама хтело се створити непријатељско расположење код патријархалног сеоског света у Србији, које је било сумњичаво према сваком виду јавног испољавања женске чулности. Капетан I класе Љ. Анђелковић, командат Друге жичке бригаде, 29. септембра 1943. године објављује летак-наредбу под насловом *Браћо Срби*, где саопштава и саветује: „...Мужевима, родитељима и браћи наређујем, да својим женама, сестрама и кћерима смање одласке у варош и само по неодложној потреби. Да се женски свет мање додирива и улеђшава, јер није време сад за то, јер свакодневно њихови родитељи, мужеви и браћа лишавају по лагерима.” Командатима села је наређено да скупи народ и ову наредбу прочитају. За неизвршење и непридржавања ове наредбе требало је да следи смртна казна.³⁴

На селу које је посећивало много војски и где је била главна база равногораца, долазило је до многих контаката жена са војницима, мада је локална средина покушавала да спута супруге оних мушкараца који су отишли у заробљеништво. Постојала је и претња физичким кажњавањем таквих жена. „И да видиш како све иде да не може боље бити. Чак ни жене не смеју да мрдну. Било је то да се млада жена ујустич с војником. Отишли људи у ројство а жене остале. Али кад једна, две добију бајине и то се по селу разгласи, то јој је горе од смрти. Она мужа жива дочекајти не сме.”³⁵

Сами крути патријархални ставови равногорског покрета, али и однос официра према женама (многи су поред себе имали током целе окупације љубавнице) стварали су погодан тло за пропаганду супар-

³⁴ Mihailo Stanišić, *Stavovi (Ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 343-352.

³⁵ Živko Topalović, n.d., str. 34.

ничког табора, који је прокламовао ослобођење полова још у својој пропаганди пред Други светски рат. Залагали су се за збацивање „окова“ праотаца, за нови морал, за решавање многих проблема, од којих је можда најважнији сексуално питање, јер нагон за супротним полом постоји од раног детињства и утиче на формирање човека. Борили су се за прокрчење пута у лепшу будућност и стварање новог друштва у коме ће човек бити срећан и где ће му се жеље остварити.³⁶ Основни људски пориви су опште законитости које нико никада није могао да игнорише. Међутим, оно што су допуштали себи, комунисти су искључивали другима. Једно од општих места у партизанској пропаганди против равногораца темељило се на појави љубавница међу официрима ЈВуО од првих устаничких дана. То је навођено као велики морални прекршај, мада је од почетка устанка па до краја рата сам Јосип Броз поред себе имао жену са којом је био у интимним односима. Ни нижи руководиоци нису били другачији. Тако је и у елитној, идеолошки прочишћеној, Другој пролетерској бригади долазило до честих контаката међу половима. Таква врста понашања постала је проблем крајем августа 1943. године док је бригада била у долини Криваје. „У бригади се појавила љубав као последица одмора и редовније исхране. Незгодно је ишло у шуме предначе руководиоци четва и батальона. Због тога се данас (22. август 1943. године) одржава састанак свих друшарица.“ Партизани су наглашавали да су им такве ситуације правиле својеврсне проблеме, али да су они на најбољи начин решавани.³⁷

Међутим, ратна збивања била су далеко од „несташних“ забава између полова. Зло патолошко лице човека, са испољавањем исконске агресивности убрзо је по отпочињању рата показало сву своју суровост. Окупација је била прилика да многи преступници испоље своје мрачне нагоне, без страха од казне која би их стигла у доба мира и утврђених друштвених норми. Предмет агресивности биле су жене и њихово тело. Законска заштита жена од сексуалног насиља до Другог светског рата није била адекватна. Правни положај жене у Србији и систем кажњавања напасника на њихово тело током XIX и у првој половини XX века био је незадовољавајући. У XIX веку жена у Србији још није била у погледу своје правне способности изједначена са мушкарцем, па је и њен положај у погледу кривичноправне заштите од насиља био веома лош. *Казнишлени законик* из 1860. године указује на изразито подређен

³⁶ *Литература и сексуално васпитање*, "Чачанске новине" бр. 7, Чачак, 21. мај 1937, стр. 2.

³⁷ Sredoje Urošević, *Druga proleterska brigada*, Beograd, 1979, str. 266.

положај жене у друштву и породици оличен у широким овлашћењима мужа у погледу физичког кажњавања жене. За овај законик из 1860. године карактеристично је и предвиђање кажњивости за сексуалне деликте, али интенција није била заштита жене, већ заштита институције брака и интереса мушкараца. Овај законик не познаје кривично дело под називом силовање, али предвиђа кажњивост за лице које друго лице силом или претњом *принуди на блуд с њим или с другим лицем*, с тим што жртва може бити и мушко и женско лице. За ово кривично дело била је предвиђена тешка казна до 15 година робије. Тешке кривичне санкције по овом закону, као и у другим законима из тог времена, биле су предвиђене за нападе на част и полну чистоту жене. Те санкције су произиле из патријархалног величања вредности жене, које она треба да чува за свог мужа, а не због потребе да се заштити лично достојанство и полна слобода жене. Тако овај закон предвиђа смртну казну за оног *"ко обешчасити жену која још није ујознала мушкарца и која још живи у очевом дому и ако га заштекну да спава у њеном наручју"*, при чему није битно да ли је жена на то пристала или не. Кривични законик Срба, Хрвата и Словенаца из 1929. године (важио је до 1946. године) донео је побољшање у погледу кривичноправне заштите жене. Први пут су жене добиле кривичноправну заштиту независно од интереса мужа. То је посебно дошло до израза у одредбама о сексуалним деликтима. Одредбом чл. 269 Казнителног законика из 1929. године под кривичним делом силовања подразумева се принуда на ванбрачно полно општење.³⁸

Без обзира на високо постављене циљеве равноправности полова и у партизанској војсци било је насилника. Четници су се жалили да су тројица партизана у ноћи између 23. и 24. октобра 1941. године силовали сељанку Љ.В. из Брђана у присуству њених ћерки од 14 и 15 година. Иначе, сељанкин муж је био у заробљеништву. Као силоватељи оптужени су извесни Крстомир, затим Пејатовић, и Живко.³⁹ Да су се овакви догађаји заиста и дешавали сведочи чињеница да је један број партизана који су били „некоректни” према другарицама стрељан после испитивања у Чачку. Половином октобра 1941. године, после испитавања због грешака које је начинио при опсади Краљева, на смрт стрељањем

³⁸ Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije", naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 26-36; Ласта Ђановић, *Силовање. Правна регулатива некад и сад*, Гласник Етнографског института, књ. L-LI, Београд, 2003, стр. 103-120.

³⁹ Због оштећеног документа није могуће читање свих имена и презимена (ИАЧ, ЧА, К-1, бр. 1301/61).

је осуђен Слободан Бијелић, заменик командира чете. Али поред тога разлог за стрељање је било и „некоректно” понашање према „неким дружарицама”. Бијелић је стрељан на игралишту „Борца” крај Мораве са још једним партизанским борцем, чије име није запамћено, кажњеног такође због лошег држања према *дружарицама*.⁴⁰

Са друге стране, комунистички покрет је са избијањем грађанског рата почетком новембра 1941. године, смишљено употребљавао жене и децу као средство притиска на четнике. Тако је 6. новембра 1941. године организован велики митинг на градском тргу, на коме је говорила Живка Савић, која је позивала да се иде на Равну Гору. Она је била позната по оштрим изјавама против четника, јер је говорила да треба поклати све „летоколонише”, а у комунистичкој терминологији то су били сви осим партизана.⁴¹ После неуспелих преговора, комунисти из Чачка су из кућа покупили жене и децу, организовали поворку са припремљеним транспарентима и кренули ка касарни где су били четници. Поворку су сачињавале жене и деца, а на крају је била мала група мушкараца.⁴² Након пропасти устанка, када су се партизани са Јосипом Брозом повукли из Србије, иза себе су оставили становништво које су подстакли на устанак.

Права провала сексуалне агресије према женама настала је након пропасти устанка. Партизани су се повукли из Србије, Михаиловић се са малом пратњом повукао у илегалу, а један део његових дотадашњих команданата се пријавио влади Милана Недића и тако избегао уништење кроз легализацију. Део „плена” легализованих четника Мојсиловића и Јаворца биле су и жене из партизанских породица. Милутин Стојић је у свом дневнику забележио какво је стање било на терену: „...Кад су пошли четници из Дебелој Јасена да су добили наређење да све партизанске куће претресу и све да им се покупи од крућине имовине и девојачку сирему и новац, а њих у затвор да шерају, жене и девојке партизанских породица које су дозреле за пуно одишење да могу слободно бити искоришћене за подмирење сексуалних прохтева.” Слом устанка довео је и немачке војнике, који су упадали и у четничке куће тражећи пиће које су испијали и под присилом миловали девојке. За то време легализовани четници су ноћу лумповали по кафанама са *Циџанкама*.⁴³ У

⁴⁰ Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, н.д., стр. 83.

⁴¹ ИАЧ, ПП, К-1, Ф-1, бр. 16; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затмњена прошлост. Историја равногорца чачанског краја 1*, стр. 308.

⁴² ИАЧ, МГ Жене, К-14, Ф-1, рег. бр. 5.

⁴³ Витомир Васић, н.д., стр. 146.

усменој традицији остала су посебно упечатљива два масовна силовања партизанки у Рошцима и Прељини. Насиље се одиграло данима. Једна од силованих партизанки, која је након тога усмрћена од легализованих четника, била је и Радојка Филиповић из Пријевора. Насилници су били из Видове и Пријевора, њени познаници.⁴⁴

Биолошки опстати у времену велике несигурности по припаднике и симпатизере партизанског покрета, постао је највиши идеал, како код мушкараца тако и код жена. Такву ситуацију користили су мушкарци из полиције, као што је био Милан Ваљевац звани Звер. „Он се обично возио чезом. Поред њега су морале седећи две девојке, ћерке кројача Лазовића, које је мобилисао и осумњачио као партизанке. Да би им спасао животи, оне су морале бити са њим у пратињи.”⁴⁵ Неке од скојевки и партизанки су вољно или невољно пристале да их *шпију* људи као што је био криминалац, затим партизан, па на крају четник Косте Пећанца, Павле Гучанин.⁴⁶ Овај одбегли робијаш умео је да увече долази у куће по селима и да са својом пратњом тражи вечеру, као у случају дома Милке Баковић из Бреснице, активне равногорке од првих дана. Кад су послужени од старе домаћице, Гучанин је одговорио: „Нисмо ми жељни твоје вечере Ангелина. Ми знамо зашто смо дошли. Ми ћемо се, ми овде, враћати на многу бољу вечеру.” Задње речи је изговарао са посебним нагласком, тако да је свима било јасно о чему се заправо ради.⁴⁷ Одређени број жена није успевао да избегне сексуалне уцене. Тако је Бошко Јовановић звани Комитлија из Бечња „*злоупотребом поверења приволео О.К., те је са њом вршио прелубу, уз обећање да ће јој ослободити затвореног мужа, па ју је при том полно заразио*”.⁴⁸

Током окупације проблеме су стварали осинони четници који су користили свој положај да сексуално уцењују и силују жене из партизанских породица, али временом су се осилили и "острвили" према свим женама. Тако је Радоје Рафаиловић протествовао против поступака Божана Васиљевића и Пера Вукомановића у Атеници: „*Доста сије жена и девојака силовали из партизанских кућа, па сада и наше жене и сестре силујете, мајку вам манџујску. Или ћу ја устаети да вас отерам, или нећу*

⁴⁴ Владимир Никшић, *Дани страве...*, Чачак, 1971, стр. 31-33, 71.

⁴⁵ Станојло С. Плазина, н.д., стр. 130.

⁴⁶ Вуловић Милован, *Дневник Наде Симовић*, ЗРНС III, Чачак, 1974, стр. 203-250.

⁴⁷ Милка Баковић, н.д., стр. 177.

⁴⁸ Бошко Јовановић звани Комитлија из Бечња после рата је осуђен на 20 година робије, али ослобођен је оптужбе: „... да је силовао жене те их терао да му се предају и да је са још неким кољашима долазио у арсенал у Чачку и ту клао партизане” (ИАЧ, фонд НОС љубићски, К-2, рег.бр.3).

бићти жив.” Рафаиловића су због овога покушали да осуде, али су ипак Вукомановић и Васиљевић уклоњени из Атенице, мада тек почетком 1944. године.⁴⁹

Човек који је највише оптуживан за сваковрсна насиља био је Милутин Јанковић из Дљина, драгачевски војвода. Током пропагандне акције против *Мурајта Јанковића* организоване крајем 1943. године, коју су водили равногорци из основаног *Националног покрета Доњег Драгачева*, посебно је наглашаван сексуални живот драгачевског војводе. Истицано је да је починио 73 силовања, поред бројних љубавница које је имао. *Зајто склањајте ваше кћери, снахе и жене да не зајадну пред Мурајта Јанковића, како се не би сада, у последњим његовим часовима, наслађивао над вашим милим и драгим кћерима. О његовим зверствима и силовању женског света у Доњем Драгачеву нећемо се упуштаати у танчине, ради очувања достојанства, поноса и части појединих кућа. Знамо имена његових љубавница, швалерки, знамо и имена жена и несретних девојка које су морале да поклекну пред овим звером. Оне су морале подлећи под Мурајтом и то пред лицем родитеља, браће, свекра и свекрве. Дешавало се да је Мурајт задовољству наголио и његове лојове те су се од њих и два до три наслађивали над истом женом, док је он држао тинишољ и каму у рукама.*⁵⁰ Национални комитет основали су Вучко Алемпијевић из Лучана и Вуле Радуловић из Крстаца. Посебно су потенцирали на силовањима које је Јанковић починио. Навођено је укупно 45 жена и 31 девојка које је Јанковић насилно обљубио, поред сталне четири швалерке које је имао.⁵¹ Колико су ови наводи били тачни није могуће утврдити, како због срамоте која је нанесена патријархалним породицама, тако и због саме пропаганде против Јанковића од његових противника унутар равногорског покрета. Једно је сигурно, агресивност Милутина Јанковића испољавала се у свим видовима живљења. Поред основних борбено-милитантних црта његове личности, ни напастовање жена му изгледа није било страна, вероватно по праву највишег идеала мушкости и снаге, које је самом себи приписивао, јер се његовој вољи нико није супро-

⁴⁹ Док су покушавали да оспоре оптужбе Рафаиловића, који је после рата осуђен на 25 година робије, присталице Вукомановића и Васиљевића су тукли Миљану Ђ. и Јовану Р. како би оспорили наводе Радоја Рафаиловића (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Монографије Атенице и Култноваца*, Чачак, 1981, стр. 383-384).

⁵⁰ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 3*, Београд, 1999, стр. 399-400.

⁵¹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево. Слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 385-388; Радослав Раде Јованчевић, *Негритиори*, Београд, 1990, стр. 292-296.

тстављао. Стекао се утисак да су сви пасивни и беспомоћни осим њега, а он је и у искривљеној сексуалности изражавао своју надмоћ у односу на остале мушкарце.⁵²

Ова врста престапа није била монопол једног мушкарца. Један од случајева таквог насиља забележен је у Драгачеву на лето 1944. године и доспео је пред четнички преки суд. Резервни поручник Новак Красић, водник Прве чете 1. драгачевске бригаде оптужен је због силовања Десанке Ђ. из Зеока. Миломир Ђ. из Зеока оптужен је због нападања и разоружавања потпоручника Новака Красића, а Десанка Ђ. из Зеока, жена Миломирова, оптужена је јер је била повод туче између Красића и Миломира Ђ. Суд је заседао 2. јуна и одредио да се за понашање окривљених најпре питају равногорски одбори. Није познато каква је била пресуда и евентуална казна.⁵³

Јанковић се почетком 1944. године венчао са Бранком Давидовић у цркви у Оровици. Кум му је лично био Дража Михаиловић. Био је то један од покушаја да Јанковић „поправи” своју судбину. „Са овако младом девојком се саживео и учинио је бременитом. Кад је то Дража сазнао наредио му је да се са њом одмах венча и понудио му своје кумство. Венчао их је наш штабни пој а жена је обукла цокуле навукла чакшире ја свуг у стоју праћи Јанковићев четнички одред. Она спрема храну за њега и његове људе...”⁵⁴ Бранка је са својим мужем често слободно и јавно јахала на коњу, што је патријархална средина Драгачева осуђивала. Јавно испољавање љубави никако се није уклапало у владајуће норме понашања.

Са друге стране Јанковићеви противници су се умножавали, а он је оптуживан за велики неморал. Венчање је био начин да покаже исправност свог интимног живота. Са својом невестом Бранком драгачевски

⁵² По много чему Јанковић је у свом понашању био драгачевска варијанта *machо мена*, менталитета и обрасца понашања насталог на ширим просторима Средоземља, а у потпуности испољеног у Латинској Америци. Под овим појмом се подразумева агресивна мушкост која обухвата демонстрирање мужевности путем силе и неустрашивости, а нарочито путем успеха у сексуалном освајању. Сама реч значи применити насиље, бити ван себе, насилно продрти у другога, као и ранити, расцепити, обешчастити-предмете, тела, душе. Сексуалне авантуре и освајања високо се вреднују, а да при томе жене не играју никакву улогу. Изван односа међу половима постоји агресивна тежња ка моћи, насилништво као средство друштвеног деловања, захтев за доминантношћу, воља за наметањем и самопотврђивањем, низак осећај одговорности према социјално и физички слабијима, пренаглашено честољубље, лична храброст до граница луде смелости-чак и у непотребним ситуацијама-као мерило мушкости, равнодушност спрема физичких и психичких болова, као и повученост и затвореност (Михаел Митераурер, *Када је Адам кобио а Ева прела: Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске историје*, Београд, 2001, стр. 250-252).

⁵³ ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-III, рег. бр. 145.

⁵⁴ Živko Topalović, n.d., str. 11.

војвода је у својој родној кући у Дљину прославио младенце 22. марта 1944. године, по обичајима, како је то доликовало. Бранка се за Милутина удала из љубави. Њој је након доласка комуниста на власт суђено у Чачку. Добила је 15 година робије. Казну је са својом мајком издржала у Пожаревцу. Посебна врста притиска била су безочна оговарања ван робијашнице, у циљу рушења њеног домаћинског угледа. Пред суђење јој је понуђена погодба-слобода по цену да каже да је у брак са Милутином била принуђена да уђе на силу. Бранка је то одбила, као што је и одрекла сарадњу у вези сведочења против генерала Михаиловића, венчаног кума, на његовом суђењу.⁵⁵

Са друге стране окупаторске снаге углавном су убијале мушкарце, али ни жене нису изузете од терора. Посебно су сурови према женама били Бугари. Све њихове казнене експедиције обавезно су пратила многобројна силовања и батинања жена.⁵⁶ Током грађанског рата и ослобођења један број жена је ликвидан од стране припадника четничког и партизанског покрета на најсуровији начин уз претходна тешка окрутна мучења.⁵⁷

Малигна деструктивност испуњавала је свакодневницу, али живот се није могао зауставити. Како је одмицала окупација, омладина на селу је сазревала, жељна друштва и забаве. Села су се пунила неударним девојкама, али и момцима који су постајали зрели за женидбу. Традиција је ограничавала женидбене везе, јер је стварање породица и деце у рату било велико оптерећење за економију домаћинстава чији су мушкарци мобилисани од свих војски а постојао је и ризик за преживљавање потомства због велике несигурности.⁵⁸ *„То значи: не женивши мушку младеж дозрелу за женидбу. За то ће увек имати времена кад рати прође. Ова пак тешко догађа девојке, присиле за удају. Оне чекају и старе, а за то време присилежу нове цуре за удају. Село се пуни неудатим девојкама, док се мушкарци неиреситано одливају у касарну, у ложоре и у шуме. Неће ли се*

⁵⁵ Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941-1951. (друго допуњено издање)*, Београд, 2002, стр. 215-219.

⁵⁶ *Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 287-288.

⁵⁷ Један од најтежих злочина које су починили четници било је клање грудне Гроздане Тороман у Горњој Горевници током ноћи 4. августа 1944. године (*Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, стр. 319). Нова комунистичка власт такође је била веома репресивна према женама у циљу да одају своје мужеве равногорце који су били одбегли у шуму. После убиства Драга Комадинића, 1947. године, припадници ОЗН-е постали су агресивнији у претресима, са циљем хватања одбеглих четника. Посебна грубост испољавана је према породицама оних који су се крили у шуми. Тако су Велику, жену Срећка Жуњића, ухапсили и како је то сачувано у сећањима, а за сада без потврде у документима, сурово мучили. Од последица мучења у затвору ОЗН-е, Велика је убрзо преминула (ИАЧ, Сећање Жике Илића из Соколића [нерегистрована грађа], стр. 62-64).

⁵⁸ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 2*, стр. 279.

момак, коџа је цура беженисала, ако се из рајца врати, радије ожениће млађом или можда довести „Швабицу“ у село?”⁵⁹ Деца су се, поред свих рационалних или ирационалних традиционалних забрана, рађала. Попис становништва извршен по ослобођењу земље посебно показује велики пораст становништва у Драгачеву, а да се при том нису формирала нова домаћинства.⁶⁰

Омладина је, по својој природи и узрасту, тражила сусрете и забаву. Игранке су од равногораца биле забрањене. Карактеристичан је пример прекидања једне игранке од стране Милутина Јанковића. У пролеће и почетком лета 1942. године, омладина Негришора и Лисица одржавала је недељом игранке на месту званом Горице. Иако је био рат, забава је за младе људе била потребна. Милутин Јанковић је 14. јуна 1942. године опколио скуп, постројио присутне и укорио их. „Срам вас било! Ми крваримо за Краља и оцаџину, а ви се веселите и играјте. Показаћу ја вама.” Младићи и девојке су истучени, а свирачима су исечене хармонике.⁶¹

Време је чинило своје. Састанке омладине није било могуће забранити, јер су се одржавали и тајно. Равногорци су тај став усвојили 1943. године. „Ето сад смо дозволили играње и саборе. Две године су то Дража и Раковић били забранили. Вели Раковић- Не може то једни да жину а други да играју...али рај се развукао, ко је погинуо, њега смо оћлакали, а младеж прирасла као жора у шуми, ја жели да се жени и удаје и игром провесели. На играње се цело село сабере...младеж се забавља, удаваче покажу...И кад је било забрањено младеж се састајала.”⁶² Опасност за овакве састанке постојала је и од окупатора, јер су сва окупљања била

⁵⁹ Živko Topalović, n.d., str. 31.

⁶⁰ Демографске промене 1931-1945. године

Срез	Број становника		Број домаћинстава	
	1931. година	1945. година	1939. година	1945. година
Љубишки	33.611	37.645	6.314	7.391
Трнавски	26.970	33.556	4.126*	7.472
Драгачевски	37.125	51.002	6.452	6.369
Моравички	24.820	31.222	3.972	4.762
Таковски	32.016	38.604	-	6.753

* Пописана су само домаћинства у селима без пописа у граду (Милош Тимотијевић, Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво, ЗРНИМ XXX, Чачак, 2000, стр. 245).

⁶¹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, н.д., стр. 352.

⁶² Živko Topalović, n.d., str. 35.

забрањена. Ипак, на местима где су се састанци и игранке одржавале и у мирнодопско време омладина се састајала и даље. „*Пред вече, видех кроз прозор, велики број момака и девојака сакућљених у нашем џашињаку испод куће. Ту је увек била игранка на дан Божића после подне. Хармоникаш свира, а омладина игра. Све се то чини на велики ризик. Окућашорски се војници могу за час од некуд појавити. А сваки је скућ пог окућацијом забрањен... Младосћ изражи своје.*”⁶³

Иако је забава ограничавана, официри код равногораца имали су могућност за „растерећење” и нормалне односе са супротним полом, односно како се то говорило *прашњом*. Многи су имали своје љубавнице са којима су јавно или тајно проводили време. Опустеност и неопрезност многе је коштала и главе. Непосредно после клања четника, од стране партизанских илегалаца, затечених на спавању у Кукићима 30. августа 1943. године, партизански командант Мандић је у униформи четника са својом групом ухватио извесног официра Мишића. „*У међувремену Раденко (наравно у четничкој униформи) прекозна Мишића у соби са једном девојком. Личио је на бога Зевса, који одабере по једну богињу, заштити облацима и са њом води љубав. Мишић је, иакође, био сигуран да га у његовој љубавној авантури чувају стражари.*” Мандић је убио Мишића јер му је ликвидирао брата Војислава. Девојку је пустио.⁶⁴

Многи од официра у равногоорском покрету имали су своје љубавнице или жене уз себе. Сам Михаиловић је предњачио својим аскетизмом и није имао никаквих афера са женама на терену, али неки његови команданти су често били сушта супротност. Међутим, дешавало се да су се око неких штабова окупљале жене сумњивог порекла, и због тога је Михаиловић у децембру 1943. године, најстроже наредио уклањање оваквих жена.⁶⁵

Понекад су и односи са законитим жена у условима рата били „драматични”. Проблема у штабу генерала Михаиловића стварала је супруга Драгише Васића, млада Рускиња пријатног изгледа. Генерал Михаиловић и његови официри били су љути и противили су се њеном доласку на заједничке обеле. „*Нису је сматрали солидном дамом и веровали су да се везала са енглеским официрима, који су могли читати Василеве дневнике.*” Михаиловић своју жену и децу није доводио у штаб, већ се са њима виђао у околним селима. Тако су искључене све жене са за-

⁶³ Милка Баковић, н.д., стр. 193.

⁶⁴ Ратко Трипковић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *Команданти Мандић*, Чачак, 2000, стр. 136.

⁶⁵ Војан В. Димитријевић, *Жене равногоорског села 1943-1944*, стр. 353-361.

једничких обеда официра и политичара код Михаиловића. Ипак, да би се напетости и непријатности смањиле, једном приликом Михаиловић је позвао и супруге својих сарадника на ручак. Топаловић је хвалио своју супругу која је на обед дошла смерно и закопчана до грла, свесна средине у којој се налази, за разлику од Васићеве младе Рускиње. „*Када је скинула оџријач да седне за сто, имала је на себи белу лако ирвидну блузу са дубоким деколтијем. Таква слика била је саблажњива. Вече је прошло у ћушању.*” Да би се избегле провокације, Васић је отишао са супругом даље у село, где је за њих посебно доношена храна. О својој супрузи никада више јавно није говорио. Да би прича била још компликованија, постојала су и непријатељства међу женском тинејџерском децом Васића и Михаиловића. Гордана Михаиловић, која се касније прикључила партизанима, записала је у свој дневник: „*Горим од жеље да закољем Тању Васић*”. Дневник је дошао до Драгише Васића, који се жалио код генерала, а он је то сматрао детињаријом и љубомором међу децом. Васић није делио такво мишљење. „*За мене је то међу њим веома крујна ствар: Ова Дразина ћерка мора бити под комунистичким утицајем и она њена зла мисао ће се све више удубљивати у њу. Видећемо међу њим, како је моја ћерка злајна девојчица. Заволећемо је чим је видимо.*”⁶⁶

Један број жена убијен је од стране равногораца, под оптужбом да су радиле за окупатора. Тако су августа 1944. године четници ликвидирали Татјану Стефановић из Врчана (таковски срез), која је била љубавница немачког команданта и истовремено немачки агент.⁶⁷

Месеци крајем 1944. године довели су у чачански крај велики број војника са свих страна. Десетине хиљада Немаца се повлачило из Грчке, партизани су са својим дивизијама пролазили кроз подручја централне Србије, а супростављале су им се равногорске формације мобилисане са подручја целе Западне Србије. Средином октобра 1944. године, дошли су и Совјети. Сусрет са њиховом војском због бахатости и насиља према женама за многе је био велико разочарање. Тако су Емилију Достанић, девојку од 19 година, у Брђанима убили совјетски војници новембра 1944. године. Док је била у дворишту своје куће спазила су је два совјетска војника и појурили према њој. Видевши то, девојка је побегла у кућу, затворила улазна врата и ушла у собу. Војници су разја-

⁶⁶ Živko Topalović, n.d., str. 63-64; „*Било је то крајем лета, или на самом почетку јесени 1943. године, када је Дразжа Михаиловић дошао изненада, тихо, без знања мештана, у Бресту са супругом Јеленом и остао пет дана*” (Миодраг Јаћимовић, *Приче из Брестнице*, Брестница, 1999, стр. 50).

⁶⁷ ИАЧ, Јакша Дрљевић, *Хрошка Горњег Милановца* (хроника у рукопису), Г.Милановац, 1965, стр. 231.

рени због затворених врата разбили прозор и ушли у кућу. Емилија је закључала и врата собе и леђима подупрла врата. Пошто нису могли да уђу у собу, совјетски војници су рафалом изрешетали врата и тако убили Емилију. Пошто су видели шта су урадили, почели су да беже. Убрзо су ухваћени и предати њиховој команди. Војник који је пуцао сутрадан је стрељан у Горњем Милановцу.⁶⁸

Слична дешавања била су на целом делу фронта који су покривали војници Црвене армије. Један Црвеноармејац је лутао по Милићевцима у потрази за алкохолом и женама. У једној кући је набасао на младу сељанку. *„Пошћо је пошћо ракију коју је шражио навалио је на једру сељанку. Ова се некако искобељала из његових руку, дохватила секиру и оштрицом млатинула по глави нападача који се мршав стировалио на пог.“* Убрзо је у двориште стигла сељанкина свекрва која је „вриснула“ на своју снаху: *„Шћа си шћо урадила шроклетћа била зар кућу да ми изгорим?! - Хшћео је да ме силује. – Шћо му ниси дала, несретћнице једна, боље шћо нежћо да нам кућу и све грађевине пошћале и стћоку узму. На шћћа ће шћи муж доћи кад се вратћи из заробљенишћтва.“* Уместо похвале, од свекрве је стигла страшна грдња јер је сматрала да је важнија имовина од части. Понижена жена је са крвавом секиром отишла у основну школу, где се налазио штаб совјетских јединица на том подручју. Преко тумача је рекла шта је урадила. *„Овом секиром убила сам нашег војника који је хшћео да ме силује. Дошла сам да ме ви убијетће затћо шћћо ме је свекрва истћерала из куће.“* Совјетски официр ју је пустио да иде кући.⁶⁹

Ово није био усамљен случај да се заправо оштећена жена, или породица, криви за властиту несрећу. Догодило се да је совјетски војник силовао једну девојчицу из Бруснице. Случај је пријављен руској команди која је одмах предузела мере и тог војника осудила на смрт. *„Народ је покушао да стћречи стћрелћање и сви су осућивали шћу мајку шћћо је пријавила случај. Стћрелћање је извршћено на шћрћу шћред народом.“*⁷⁰

Са стварањем нове власти, под контролом комуниста дошло је до прокламоване равноправности полова. Победници су постали млади мушкарци који су као и њихови дотадашњи противници равногорски официри, постепено почели да улазе у контакте са женама, које су постајале њихове љубавнице. Сећања затвореника из чачанског затвора бе-

⁶⁸ Миломир В. Глишић, *Брћани*, Горњи Милановац, 1999, стр. 106.

⁶⁹ Михаило Шашкијевић, н.д., стр. 114-115. По досадашњим сазнањима име те жене је Гвозденија Радуловић.

⁷⁰ ИАЧ, МГ, К-7, рег. бр.5. Изјава и сећање Рада Кушића.

леже и сексуалне уцене жена чији су мужеви били у затвору, као своје-врсну „освету” над буржоазијом против које су се комунисти борили. Један од таквих уцењивача био је Петар Бошковић, управник затвора, као и Ратко Дражевић, начелник ОЗН-е у Чачку.⁷¹ Многи млади партизани су покушавали да привуку наклоност девојака, чији су родитељи били *народни непријатељи*, тако што су им обећавали да ће им помоћи својим везама.⁷²

Нова комунистичка власт покушавала је, и успевала, да путем скојеваца и њихових присилних „љубавних понуда”, многе монахиње и искушенице одврате од живота у манастирима Овчарско-кабларске клисуре, док су у исто време остале монахиње редовно одвођене у затвор, саслушаване и мучене због стварног или измишљеног помагања одбеглим равногорцима.⁷³ У исто време игуманији Јовања ОЗН-а је на-

⁷¹ Бошковић је уценама отео жену од затвореника Бранка Бојовића, а Дражевић се својим уцењивачким сексуалним „авантурама” јавно хвалио у мемоарима објављеним у „Политици” (Драган Марковић, *Под заштом Другог равногорског корпуса*, Крагујевац, 2001, стр. 107). Сећања на те дане уметнички је обликовао Бранко В. Радичевић у својој књизи *Такав је животи*. Стварне догађаје преточио је у литературу. Описао је понашање повереника за унутрашње послове у Чачку који у књизи има псеудоимом Жикила. „*Повереник за унутрашње послове, црн, гологлав, у црним чизмама и црном кожном капцу, вишак, испоснички усукат, није стицао, јер није имао времена, ни да седне да се наједне, ни да лежне да се спава... Уз све то, времлад, бубуљичаво лице. Са руком у исцеданом џебу ванџалона. Са истом стравашћу с којом је привредник Печењарио, али ишта значи – истом, са исто вуча стравашћом стравашћу, са лудилом, са избезумљењем, обрађивао је жене. Сво слободно време и многе службене часове посветио је том послу. Јер и то беше посао. И стваралачки и рушилачки. Революционаран посао. Не само што се светио буржоазији, он јој је шемеле љубао, јер јој је измицао жене. Оћимао и кварно. Утрошавашћавао. И што жене из затвореног друштвеног круга. Жене власника млинова, национализованог фабрика и циглана, жене велештрговаца и штрговаца на мало, високих државних чиновника, власника хобиела, кућа за становање. У том послу стицао је велику праксу. Сиђуран, дрзак, неподрешив. На ислеђивању, између два саслушања, примао је у канцеларији жене које моле. И шу одмах на столу. Јер је обећавао да ће помоћи. Сућрадан, после еђзекуције, беспомоћно је ширио руке. Све је покушао. Није успео. И мирно, као да пред њим није ужаснућа жена, показивао исто спреман да понови, ако је и она за то. Није за узнемиравала кукњава. Ослободио би се жене. Затворио враћа. И одмах примао нову страванку. И све се понављало: сто, еђекуција, признање да није могао да шитла учини, покушао је, није успео. Спреман је. Ако да. Ту, на столу. Да понови. Да је заједно понове. Није стишавало жену која би зайлакала. Није се штрудио да је ушени. Узбуђивале су за жене које моле. Жене које се жртвају. Није журно. Чекао је. Јер то је било разарање, изнуштра. Јарнуло би га кад осетио да се жена губи, да га прихвати и да почиње искидано да дише, неслухећи да се нашла у предворју смрти. Телје су мртвачнице. Затвор све више подсећа на мртвачку кавелу” (Бранко В. Радичевић, *Такав је животи*, Београд, 1988, стр. 118-119).*

⁷² „И шако, пеђе на самом крају рата, одлазим код Руже, ћерке Госпође Гине Ерић, станаодавке Булићеве. Ружа је била лейоћница, на мајку. Кад ми се вожалила да је Госпођа Гина у затвору због наводне сарадње са окућатором, ја јој обећах да ћу погледаћи ишта може да се уради. И не мислећи да би Гина, будући жена у годинама, могла због нечега озбиљно да одговара, ја сам то Ружи обећао више због тога да бих имао повода да поново дођем да је видим. И, кад сам једног дана дошао код ње са измишљеним добрим вестима, она ме предухитри: *мама је понас стрелана. Невероватно! Кажем вам, као у роману!*” (Игтервју Младомира Пурише Ђорђевића, *Уметност сећања*, „Записи”, бр. 15, јул 1998, Чачак, стр. 15)

⁷³ Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки животи и стравдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 58, 60-61, 63, 153-154, 220, 254, 387, 392-393, 415, 455, 471, 473.

ређивала да доставља ко долази кришом у манастир, венчава се, присуствује служби, крштава децу. Игуманији су наложили да два пута месечно шаље извештаје.⁷⁴

Забележени су и случајеви силовања, почињени од припадника нове власти. „Ноћу између 14. и 15. о.м. (октобра 1945. године) дошли су милиционари добровољне милиције села Миоковца Родољуб Лазовић, Десимир Стефановић и Бољуб Брковић, кући Сјане М. уд. из Миковаца. Ови милиционари, извели су из куће ћерку Р. и унуку А., обе неугаће и исте одвели у пошток зв. Чесма. Приликом извођења ових девојака из куће, Сјана је почела да прошепћује, па јој је Десимир ојсовао баби сунце и ударио баби два шамара, рекавши јој да јој ћерку и унуку воде на саслушање код њиховог сјарешине. Над овим двома девојкама у поштоку извршио је насилно обљубу Родољуб Лазовић а Десимир и Бољуб чували су сјражу.” Напаствовања жена бележена су и на другим местима и од оних који су били против нове власти. Тако је 11. јуна 1945. године војни бегунац Добривоје Лазовић из Мрчајеваца покушао да изврши силовање над Десанком М. из Бечња која је успела да побегне.⁷⁵

Са друге стране опстанак равноргорске гериле и борбе усамљених појединаца чак једну деценију након децембра 1944. године, није био могућ без активног јатаковања жена на терену. Нова власт се жалила да су им управо те везе правиле највише проблема. „Нису били рејски случајеви да су одмејницима јатаковале жене или девојке које су истовремено живе са њима. Чак су понекад знали и одобравали и њихови мужеви, браћа или очеви. Управо, те врсте јатаковања биле су најчвршће, а пошерама најшезје за ошкривање.”⁷⁶

Нова власт је организовала жене кроз Антифашистички фронт жена (АФЖ), које су тако постале једна од полуга нове власти. Одмах по ослобођењу, децембра 1944. године, бирани су одбори АФЖ у чачанском округу. „Жене нашега краја, масовним учешћем у А.Ф.Ж. показују своју радост и љубав према слободи, коју је донела Народно-ослободилачка војска и наши драги друг, маршал Тито. Да рати није завршен, оне јо добро знају. Зашто је њихов први задатак помоћ фронту и рањеницима.”⁷⁷ Округна конференција АФЖ-а одржана је 25. јануара 1945. године у Чачку, а за председника је изабрана Косана Томић, домаћица из Пријевора,

⁷⁴ Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003, стр. 22.

⁷⁵ ИАЧ, ОКНО Чачак, К-3, рег.бр. 10/45.

⁷⁶ Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивањица. Хроника моравичког краја*, Београд, 1972, стр. 501.

⁷⁷ "Слободни глас", Чачак, 18. јануар 1945, стр. 5.

мајка народног хероја Божа Томића предратног члана КПЈ. За секретара је изабрана Мима Недић, борац Чачанског НОП одреда, рођена у Чачку. Жене су први пут масовно политички организоване, а за пропаганду нове револуционарне власти коришћена су и прела. Поред „женских“ послова, жене су употребљаване и у потерама за одбеглим четницима или су биле сведоци на суђењима оптуженима за ратне злочине.⁷⁸ Покренуто је и слављење новог празника, 8. марта, „дана жена“. Тако је 8. марта 1945. године у Гучи сакупљено око 500 жена из драгачевског среза од којих је тражено да учествују у „изградњи порушене земље“.⁷⁹

Са друге стране четници су кажњавали такве жене. Крајем јула 1945. године четници су у драгачевском срезу ухватили Даницу Зимоњић и Милицу Узуновић и обе ошишали. Почетком августа 1945. године, исту казну искусила је и девојка која је денунцирала четнике новој власти. „Једна жруја бандитџа ошишали су ћерку Борка Рас(г)уловића, из села Крстица, зашто ишло је у своје време йроказала местџо где се налазила Дражина архива, а која је йронађена йре два месеца.“ На Преображење, 19. августа 1945. године, четници су у Д. Краварици ошишали Милеву Даниловић, која је радила за УСАОС. Слично је било и у љубићком срезу, где је ноћу 3/4. октобра једна група четника у Г. Горевници дошла у кућу Видоја Алексића где је била седељка. Четници су изударали Роксанду Ђирић и Босиљку Ристановић, комунистичке агитаторе.⁸⁰

Поред декларативних и правних одредби нових власти, као и одређеног реалног побољшања положаја жене, КПЈ је, спроводећи свој замишљени концепт револуције, настављала увођење и спровођење репресивних мера према одређеним категоријама становништва: класном непријатељу, кулацима и другима, па и женама. Условно и на папиру равноправан положај жена допринео је да су се и оне нашле у сфери репресивног законодавства. Биле су пред комисијама за ратне злочине, на судовима части, проглашаване су за народне непријатеље. У Србији је на првом заседању скупштине АСНОС-а у новембру 1944. године, формирана Комисија за ратне злочине. Убрзо потом су пред њеним органима стајале и жене. Најчешће оптужбе жена за злочин садржале су следеће квалификације: денунцијација, потказивања, малтретирање рање-

⁷⁸ Младен Стефановић, Радован М. Маринковић, *Историја Чачка. Чачак у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945)*, Чачак, 1988, (рукопис), стр. 590-591.

⁷⁹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, и.д., стр. 441.

⁸⁰ ИАЧ, ОКНО Чачак, К-3, рег.бр. 10/45.

ника, иживљавања на лешевима, мучења и злостављања заробљеника, издаја народа, телесне повреде, слање у логор, батињања, али и „пријатељски односи” са окупаторким војницима и „домаћим издајницима”. Пресуде у првим данима издавали су војни судови, и није прављена разлика у половима, па је тако честа казна и за жене била – казна стрељањем. Нажалост и то је било изједначавање са *јачим* полом. Суд који је ипак највише судио женама је такозвани Суд српске националне части. Суд је у чачанском округу до 10. јула 1945. године осудио 39 лица, од којих је 17 било жена. Међу њима је било 14 домаћица, две свршене матуранткиње и једна бивша ученица. Косара Г. је осуђена на седам година губитка части и две године присилног рада, јер је „*јавно исовала мајку комунистичку свом кирајници*”, избацила га из стана као комунисту, потказивала Немцима и погрдним именима називала борце НОП-а. Мирјана М. З. је осуђена на две године губитка части и једну годину лаког присилног рада, због указивања на поједине родољубе као партизане и комунисте, одржавања пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти. Роксанда Д. осуђена је на једну годину губитка части, шест месеци лаког присилног рада, јер је оптужила једну ученицу из Чачка као партизанку Специјалној полицији у Чачку. Милка М. је због одржавања пријатељских односа са немачким војницима и властима осуђена на једну годину губитка части. Иванка В. је осуђена на три године губитка части, зато што је примала у своју кућу немачке агенте, хвалила генерала Недића кога је називала српском мајком. Дринка Ч. је осуђена на три године губитка части и шест месеци лаког присилног рада, јер се обратила једном немачком војнику са питањем: „*...Јесте ли успели да одбаците ње скопшове партизанске?*”. При том га је тапшала по рамену уз речи: „*...нема ништа без немачког солдата*.” Јелисавета Ц. је осуђена на две године губитка части зато што је у присуству немачког војника рекла једној суграђанки да јој је кућа комунистичка а син комуниста. Славка П. на три године и једну годину лаког принудног рада, јер је нападала НОП и јавно говорила за поједине куће да су партизанске а њихови чланови партизани. Загорка Д. на две године јер је у своју кућу примала Немце и одржавала пријатељске односе са њима. Драгица М. на две године исто као и претходна, али и због плетења венца за гроб једног фашистичког „*зликовца*”. Здравка П. на три године и две године лаког присилног рада због псовања мајке комунистичке бившем мужу и денунцирања полицији. Вера Л. на две године и шест месеци лаког присилног рада због пријатељског односа са бугарским и немачким официрима. Милојка Д. на три године због оптуживања си-

мпатизера НОП полицијским властима. Десанка Р. на три године због истих кривица као и претходна. Крстана Л. на трајно губљење части, пет година лаког присилног рада и конфискацију целокупне имовине због достављања имена полицији у Чачку припадника и симпатизера НОП-а, који су касније прогањани и слати у логоре. Надежда Л. на две године и једну годину лаког присилног рада, због помагања осуђене мајке Кристине у достављању имена припадника НОП полицији, и на крају Милојка Д. на три године и две године лаког присилног рада због пријатељских односа са агентима Гестапоа.⁸¹

Сведочанства о овим данима, у немогућности слободних истраживања, које је трајало деценијама након 1945. године, претакано је у уметничка дела где се кроз метафоре саопштавала „затамњена прошлост”. Најкарактеристичнији је филм Младомира Пурише Ђорђевића *Јуџро*, снимљен 1967. године, у коме је приказао атмосферу у малом месту у Србији, испитујући етичност низа поступака оних који су изнели револуцију, а главна јунакиња је девојка која је од нове револуционарне власти осуђена на смрт. По много чему он је говорио о свом родном граду Чачку.⁸² Две деценије касније Бранко В. Радичевић је у својој збирци

⁸¹ Председништво АСНОС-а донело је 21. децембра 1944. године Одлуку о суду за суђење злочина и преступа против српске националне части. За злочине и преступе сматрана су сва она дела којима се штетило или се могло штетити угледу и части српског народа и његовој борбеној отпорној снази, не рачунајући овде великаду и помагање окупатора у ратним злочинима. Као злочин или преступ третирана је свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и домаћим издајницима и кажњавана је до 10 година одузимања српске националне части, присилним радом и конфискацијом дела или целокупне имовине. Иницијатори суђења пред овим судом су били УДБ-а, војне команде градова, појединци, али и партијске организације. Народни непријатељи који су се огрешили о интересе НОБ су третирани као помагачи ратних злочинаца и судили су им грађански и војни судови. У данима ослобођења у појединим крајевима Србије основна судска инстанца била су подручна Већа војних судова. Она су судила на основу ратног законодавства, Уредбе о војним судовима, Наредбе о изборима НОО из септембра 1942. године итд. Уз пресуде, које су често биле смртне казне и губитак грађанских права била је редовна казна конфискације имовине у корист Фонда народноослободилачке борбе. Тако је Веће војног суда корпусне војне области у Ваљеву, доносило смртне казне за оба пола (Момчило Митровић, *Жене и represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine*, у: „Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, 2, Положај жене као мерило модернизације”, научни skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 44-45). Многе осуђене жене су казну лаког принудног рада издржавале у Чачку, радећи најпрљавије послове по граду, у ОЗН-и, згради Окружног одбора и другим институцијама нове власти. Током издржавања те казне, често су биле силом принуђене на полне односе, а неке и *милом* уз обећања нових властодржаца да ће им бити опроштени *зреси*. Сећања на те догађаје су преточена у литературу (Ване Маринковић, *Црвена кућа*, Београд, 1995).

⁸² Наговештаји из Ђорђевићевог филма *Девојка*, премишљања из *Сна*, сублимирана су у филм *Јуџро*, потресну драму која се збила између последњег дана рата и првог дана мира. Филм *Јуџро* (1967) тако је представљао на изврстан начин сажимање свих осећања, сећања али и оних слика које су у свести аутора остале из критичних тренутака у којима се преламају догађаји, људски поступци, а и мења људска природа. Уметничко искуство које је стекао ранијом делима створило је код Пурише тежњу да сагледа истину у њеним суштинским одређењима. Својим мислима о слободи, истини, обичним и

приповедака *Такав је животи* много слободније описао прве дане након доласка партизана у Чачак у коме су поред, стрељања, као „споредна“ жртва биле жене и њихово тело.⁸³

Поред свих санкција након 1945. године, још једна деградирајућа мера за жене које су биле другачијег мишљења било је и губљење бирачког права. Иначе, жене пре Другог светског рата у Југославији нису имале право гласа. У објашњењима за избацавање са бирачког списка стајали су бројни разлози: *као и муж сарађивала са четницима, њој казивала сараднике НОП-а, син њој био у четницима, била обавештајац код четника, син био кољач, неморалан животи водила са четницима, има мужа у четницима који се није вратио, курир четника, била у ЖРОС-у, мајка народног непријатеља, сматра се да није за данашњицу, кћи народног непријатеља, муж јој је био четник и ликвидиран а ни она није боља, члан омладинске равногорске организације, писала пропагандистичке пароле, давала паре за четничку организацију...*⁸⁴ Тако су многе жене постале

недостижним идеалима, овај аутор се зауставио дубоко потиштен и узнемирен на размеђи фамозног последњег дана рата и првог дана мира. То су преломни тренуци кроз које пролази. Пуриши Ђорђевићу се чини да то искуство не мимоилази ни мртве. Чешће би требало да буду стварност, али их живот негира или их претвара у најповршнију опсесу. То јутро представља експлозију у најинтимнијем сну, свим митовима борбе, заносима ратника, идеологији и самом човеку. Стрељање Александре, главне јунакиње филма, то најбоље потврђује. Важна војна личност тражи њену смрт, јер не може да поднесе помисао да му је некадашња девојка подлегла затворским мучењима и било кога одала, чак и када се знало да су ти активисти одавно мртви. Генерал инсистира на извршењу казне и неће да зна за људске слабости и страху да би већ сутра, првог дана мира, била немогућа оваква смрт. Аутор је камеру усмерио истовремено на неколико слојева, тако да се смењују банално реалистични, фарсични и трагикомични призори. Кроз све то се наглашавају два елементарна осећања-радост што је рат завршен и туга што се догађају немиле ствари. Тиме јача драмска тензија, камера нема потребе за пренаглашавањем момената, с обзиром да свака слика има свој унутарњи ехо у коме гледалац ослушкује себе. Смисао филма надмашује физичке оквире збивања, чак победе у физичкој надмоћи победника, сили и тортури, већ у оном како се она рефлектује у човеку. Да ли је он у стању да је прихвати као акт хуманизације сопствене природе, као занос који од њега тражи да иде даље и веровање да се тај тријумф оружја мора претворити у љубав према животу? Ово *Лутро* се родило мукотрпно и без изласка сунца у суморном и сетном расположењу, али у тежњи да светлост пробија из човека и чини живот лепшим (Петар Волк, *Српски филм*, Београд 1996, стр. 125-126).

⁸³ Бранко В. Радичевић, *Такав је животи*, Београд, 1988.

⁸⁴ Законом о бирачким списковима давано је бирачко право свим мушким и женским држављанима Југославије, који су навршили 18 година живота, свим војницима Југословенске армије и свим бившим борцима НОВ и ПОЈ без обзира на године старости. Четврти члан закона, међутим, одузимао је право за осам категорија грађана: 1) свим министрима у владама од 06.01.1929. до 05.02.1939. године; 2) свим припадницима војних формација окупатора и домаћих сарадника који су се борили против НОП; 3) члановима културбунда, италијанских фашистичких организација и члановима њихових породица; 4) лицима која су била активни функционери у усташким, четничким, недићевским, љотићевским организацијама, плавој и белој гарди; 5) лицима која су била у полицијској служби окупатора; 6) лицима која су добровољно своја средства стављала на располагање окупатору; 7) лицима која су пресудом осуђена на губитак националне части; 8) лицима под старатељством По овим ставкама и у чачанском крају су многе жене изгубиле право гласа (Момчило Митровић, n.d., стр. 45-49).

жртва опредељења својих мушкараца за равногорски покрет, што је био велики прекршај у идеолошкој држави Јосипа Броза. Посебна "кривица" односила се на интимни живот жена, што је објављивано и у локалним новинама. Тако је М.З.М., бивша ученица гимназије, осуђена на годину дана лаког принудног рада и две године губитка грађанске чести: „...што је за време окупације одржавала њисне пријатељске односе са припадницима окупаторске војске, па је између осталог, у два маха, на њлази у Чачку у кућаћем костиму, виђена са једним немачким официром у врбаку крај Мораве, са којим је остала неколико часова; што је за време окупације одржавала пријатељске односе са домаћим издајницима: ађентима специјалне полиције, Љотићевцима и четницима.“⁸⁵ Једна друга свршена гимназијалка је осуђена због тога што се „често састајала и разговарала се на улици пред својим сћаном са немачким официром Јосифом Брандлом“, а уз то фотографисала се са немачким официрима и често била „у друштву фашистичког буџарског поручника Кирчева“.⁸⁶ Нису само ученици осуђивани, већ и наставно особље. Тако је 17. јула 1947. године Народни одбор среза таковског од средског одбора из Лознице тражио и карактеристику учитељице Анђелије С.М., која је достављена 30. јула исте године. „Именована је била за све време окупације са службом у Лозници. За то време и ако је била наставница није имала добро држање ван школе, јер се често виђала у друштву немачких официра, жестајоваца и белогардејаца. Са истим је одлазила и у Бању Ковљачу, а и у свој сћан је исте примала те као таква није узивала добар углед у грађанству. Неизвестно нам је да је политички радила против НОП-а, као и да је неког денунцирала али није ни крила своје дружење са непријатељским официрима. Доласком НОВ-е када су се почели распорешивати учитељи, она као таква није ни могла бити распорешена, те је одмах после тога напустила Лозницу. По одласку из Лознице неизвестно нам је држање.“⁸⁷ Лична процена односа жена и мушкараца из немачке војске била је аргумент који се лако употребљавао и злоупотребљавао. Иступајући на седници Народног одбора у Прислоници, одржаној 1. јануара 1945. године, Илија Домановић је сматрао да учитељице Оливера и Јованка не могу вршити дужност наставница у школи прислоничкој: „...зашто што су се сћавиле у службу окупатора и домаћих издајника, а то што сам видео њих обавде да се шетају под руку са Немцима и да су у

⁸⁵ Пресуде Суда националне чести, "Слободни глас", бр. 9, Чачак 30. март 1945, стр. 5.

⁸⁶ Младен Стефановић, Радован М. Маринковић, н.д., стр. 609.

⁸⁷ ИАЧ, НОС Таковски, К-1, рег.бр.417/47.

Прислоничкој задрузи једном приликом изјавила да наши савезници нису Енглези и Американци већ Немци.” Навођено је и непоштовање икона као грех ових учитељица.⁸⁸ Интимни живот учитељица био је предмет расправа нове револуционарне власти и неколико година након завршетка окупације. Везе које су имале са мушкарцима током рата коришћене су за њихову дисквалификацију. У томе се често и намерно претеривало.⁸⁹ Они који су оптуживали жене за неморални живот били су мушкарци у хијерархији нове комунистичке власти.

Рат је оставио дубоке трагове у друштву на подручју целе земље, па и чачанског краја, не само у понашању и свести многих жена и мушкараца, већ и кроз бројне људске животе који су насилно прекинути, често на веома окрутан начин. Жене су такође биле жртве. По сада непотпуној статистици смрти на подручју чачанског краја (општине Чачак, Лучани и Горњи Милановац) живот је изгубило најмање 6664

⁸⁸ Прислоничка. Прилози за проучавање историје села, Прислоничка, 1977, стр. 108. Ту врсту денунцирања у литерарну причу преточио је Бранко В. Радичевић. Активиста нове власти, под псеудонимом Михаило Спасовић, који је откупљивао вишкове а пре рата припадао Земљорадничкој странци, био је уцењиван због интимних веза своје ћерке. „У невољи је једна девојка. Једна ваша девојка... И зашто сам хтео са вама да се посавештујем пре него што је пријавим властима... Ствар је осетљива... Делкатна. У питању је нешто изузетно. И срамотно. Али, што би била, можда, и приватна ствар у неким приликама. Саг је то питање националне част. Брука. Дабоме, брука и срамноћа... Он је зледао, па каже, он је зледао шим крућим, ужасрелим очима, он је зледао прећладилим очима, како војник, ситранац, као пред смрти, из ноћи у ноћ, укуцава и прикуцава шарабу. Јер сваку леићу у тој улици, сваку леићу на простору од неколико стотина метара, сваку отиковану леићу у шараби једне ноћи је откивала, а друге ноћи прикивала једна девојка из Спасовића куће... А штово је, крај рата, има смрти, а живоћа, ко зна, да ли ће га бити... И само та жена и тај војник. Откивају и укивају иловице... Човек би још могао да разуме војника. Он нема куд. Нема излаза. Не зна се докле ће стићи... Верује није користио силу. Није употребио оружје... Бре, није то кривика. То је најгуба отиужба. И отиужба и пресуда. Тој жени, ако укне гласна, нема снага. Кампромишоваће се за сва времена. Никада се неће угати. Не може се заослити. Хватиће је на улици. Увлачиће у каије. Дрпати. Нема јој снага. Младић побегне. Ослашћен. Јер призор, оживљен, поново га узбуди и напуни му чакшире” (Бранко В. Радичевић, н.д., стр. 170 – 174).

⁸⁹ Тако је Ружица Д., учитељица из Граба, 1947. године оптуживана за сексуалне везе са појединим официрима ЈВУО. „За време окупације одржавала је интимне везе са једном већином Шта. официра Д.М. из равногорског корбуса, као: Лужанином, Савићем, Раковићем, Лазаревићем чија је независна вереница била, а тако исто и са другима. У чаџањској основној школи и по сеоским кућама приређивала је широве и ордијања. Резултати ових ордијања били су честе абортуси који су по овоме судећу условљавали њену данашњу болест. Са Лужанином је извесно време становала у Прелици у бившим среским становима, шобож у две посебне собе у које се улазило из једног истоог ходника... Како за сво време окупације тако и после ослобођења Ружица је према свим шаковинама НОП-а непријатељски расположена и зледала на сваком кораку да изигра и исмеје народне власти-наравно у прикривеној форми. У акци овог изигравања и исмејавања огледа се њено често шобожње боловање које је у сваком случају симулирано него ли фактично, те би је услед тога по нашем мишљењу, пре него ли се ма какве законске мере противу не буду предузеле, требало подвргнути лекарској комисији састављеној од лекара који су одани шаковинама НОБ-а ради утврђивања постојања болести код не” (ИАЧ, НОС тринавски, К-1, рег.бр. 169.).

особа оба пола. Од тог броја 511 особа су жене, што износи 7,66% од свих до сада пописаних жртава.⁹⁰

Жене су највише страдале у љубићком срезу. Томе је допринео велики масакр који су Немци учинили у селу Бресници крајем 1944. године када су се повлачили према западу долином Мораве. Клади су и стрељали све редом, чак и децу, а лешеве су бацали у бунаре. Уништене су целе породице. Укупно је 181 лице оба пола убијено на најразличитије начине. Био је то највећи немачки злочин у чачанском крају.⁹¹ Жене су заправо највише страдале као цивили (344 – 67,32% од свих жртава из редова жена). Међутим, страдале су и жене које су биле наклањене партизанском покрету или су биле чланови породица комуниста. До сада је пописано 105 таквих жртава (20,55%). Када се саберу и жене које су погинуле у редовима партизана и НОВЈ долази се до укупно 151 особе (29,55%) које су изгубиле живот у редовима војске Јосипа Броза или су јој биле наклањене. Највећи број жена убили су Немци (272 – 53,23%), а након њих припадници ЈВуО (102 – 19,96%). Оно што је најстрашније, од тог броја 54 су заклане, што је оставило посебно лош утисак у народу. Посебно зато што је од 201 забележеног клања које су извршили припадници ЈВуО, чак 26,8 % егзекуција извршено над женама. Анализа жртава женског пола, које су страдале од четника, открива да су оне сурово кажњене због помагања партизанског покрета, и посебно мале групе Раденка Мандића током окупације, која је вршила атентате над четницима. Мајке, жене, сестре, деца и девојке ових мушкараца су страдале као одмазда за акције које су вршили партизани.⁹² Мушкарци које су чували, нису имали храбрости да изађу пред своје противнике и жртвују се, иако су из бункера гледали како им убијају мајке, које нису жалиле свој живот.⁹³ Ипак, жене су више страдале од стрељања или су убијане ватреним оружјем, а да то није била борба нити организовано стрељање (одредница *убијен* у табелама, 160-31,31%).

После ратне, устаничке 1941. године, број убијених жена је опао током 1942. да би се због репресалија окупатора и стрељања таоца по-

⁹⁰ Списак свих жртава које су до сада пописане објавиће се у трећој књизи *Затлањена прошлост. Историја чачанских равногораца*.

⁹¹ *Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, стр. 345; Радован М. Маринковић, *Дискусија са научног скупа*, у: „Борбе са главнином немачке групе армија „Е” на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године”, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 597).

⁹² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затлањена прошлост. Историја чачанских равногораца 2*, стр. 131-157, 183-204.

⁹³ Владимир Никшић, н.д., стр. 81-83.

већао током 1943. године. Најстрашније је била јесен 1944. године, како због великих злочина Немаца тако и због великих фронталних сукоба близу самог града који је трпео бомбардовања. Анализа годишња страдалих жена открива да су највеће жртве биле жене које су 1941. године припадале генерацијама које су тада имале од 11 до 21 године (136-26,61%). Друга генерацијска група која је највише страдала су жене које су на почетку рата имале између 31 и 41 године (113-22,11%). Ова статистика није потпуно тачна јер за 33 жене за сада нема података када су рођене. Ипак, и са овако „крњом” статистиком уочљиво је да су највише страдале жене које су се „задевојчиле”, или су у годинама окупације требале да достигну полну зрелост и спреме се за удају и стварање породице. Уочљиво је да су убијане и жене које су у својим тридесетим годинама биле „извеле” ситну децу и завршиле репродуктивни циклус. Нешто мања страдања, у односу на ове две групе, имале су жене које су када је почео рат биле у својим двадесетим годинама, већ удате са малом децом.

Са друге стране, након завршетка рата, живот се настављао својим уобичајеним токовима. Девојке које за време окупације нису успеле да се удају, постале су велики „терет” за своје патријархалне породице на селу. *„Очеви који имају по две или три девојке толико су забринутии да не знају шта да раде. У целом срезу (мисли се на качерски срез) има велики број неудајних девојака, јер за време окупације истје се нису могле удајти. За њих је најважније платино, шифони, делин, сомои и друге текстилне робе.”* Услед тога на црној берзи је повећана тражња за текстилом што је условило скок цена. Мараме су се продавале по цени од 350 до 500 динара, а несташница није јењавала.⁹⁴ Међутим, очеви који су за време рата удавали своје кћери са богатим миразом били су жигосани, као ратни профитери. Тако је народни тужилац села Трбушана, 5. новембра 1945. године, доставио народном одбору среза љубићког списак ратних профитера из села Трбушана, где је за Милојка Бојовића наведено: *„...удавао је своје кћери, и које је спремао тако богато да се цени мираз ћерци и трошкови преко 250. двестии педесетии хиљада динара.”*⁹⁵ Живот се настављао даље, али не и за све жене. Многи мушкарци су отишли са Врховном командом ЈВуО у Босну, одакле с никада нису вратили, а да није било потврда о њиховој сигурној смрти. Многе жене су тако поста-

⁹⁴ Јарослав Дашић, *Економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945. године*, ЗРНИ Х, Чачак, 1979, стр. 396.

⁹⁵ ИАЧ, фонд НОС љубићки, К-2, рег. бр. 181.

ле модерне Пенелопе, које су остале без мужева сасвим младе, а да се касније никада нису удале чекајући да им се врате њихови мушкарци.⁹⁶ Неки од тих мушкараца који су преживели рат у емиграцији су стекли нове жене.⁹⁷

Са друге стране мушкарци у хијерархији нове револуционарне власти имали су другачији однос према животу, браку и женама. Тако је секретар НОС трнавског Урош Лазовић на седници одржаној 15. децембра 1945. године изнео податак да одборник и шеф привредног одсека Добросав Властелица поред своје венчане жене има и другу жену „и *тш*-ме рушу углед народне влас*тш*и”. Тикомир Чубовић је изнео да је венчана жена Властелице поднела тужбу против њега због таквог стања. „*За-тш*им *ж*овори, да је *тш*а дру*ж*а жена коју је Добросав узео жена неморално*ж* владања, жена која је за време оку*п*ације одликована од *с*иране Не*ж*ића.” Извршни одбор је одлучио да се поведе истрага о овом случају и да се оптужени Властелица најстрожије казни. Због свог полигамног живота Властелица је био приморан да поднесе оставку, што је и Среска скупштина НОС трнавског потврдила на својој скупштини 23. јануара 1946. године.⁹⁸

Рат и окупација преломили су се преко многих генерација жена. Доживљаване као мајке, сестре, класа коју треба ослободити, чулне љубавнице или као опасни противници, жене су током рата биле у највећем броју случајева велике жртве због пола коме су припадале. Као послушна и статична маса у патријархалном друштву, постали су објект, од којег су комунисти желели да створе особе, које ће подстицати револуцију и стварати ново друштво, по узору на Совјетски Савез, док су равнгорци покушавали да сачувају традиционалне односе међу половима и у друштву, уз указивање на потребу образовања. Поред различитог националног програма, ово је можда била и највећа разлика између два покрета отпора у окупираној Србији. У одушевљењу омла-

⁹⁶ Станица Марић из Остре удата у Борач за Душана Марића остала је удовица са 23 године, јер јој је муж нестао у Босни са Врховном командом. И када је покушавала поново да се уда, одустајала је од те намере јер јој се муж јавио у сну говорећи да то не ради, пошто има живог човека.

⁹⁷ На списку људи који се нису вратили из заробљеништва, рађен за потребе МНО Г. Милановац 23. маја 1951. године, уписана су и лица која су остала у емиграцији, зато што су се тамо и оженили, као у случају Младеновић Богољуба (1910) из Ручића, који је на крају завршио у САД. Многи су остали у иностранству, остављајући код куће жене и децу. Некима су се жене у међувремену преудале као у случају Милошевић Драгослава из Г. Милановца. Док се Марушић Павла Гвозден (1910 из Прањана) није вратио из заробљеништва *због рђавог владања његове жене* (ИАЧ, СО Г. Милановац, К-1, б.б.).

⁹⁸ ИАЧ, НОС трнавски, К-1, Књига записника са седница НОС-а трнавског, Записник са седнице одржане 15. децембра 1945. године.

дине за комунистички покрет прокламована равноправност полова имала је нарочити ефекат. Ослобођење је донело и равноправност жена са мушкарцима, али конзервативна начела су и даље остала важећа неписана правила у односима међу половима у деценијама које су уследиле и у држави коју су контролисали комунисти.⁹⁹ Символично, Команда подручја Чачак је 29. марта 1945. године доставила Окружном народном одбору у Чачку наредбу команде Ваљевске војне области којом се: „...забрањује ношење петокраке звезде онима који нису у војсци, да дружарице обуку сукње, да се издају објаве свим војницима и др.“¹⁰⁰

⁹⁹ Left totalitarianism had an ambivalent attitude towards sexuality. On the one hand, there is an imperative of the liberation of women and their equality with men at the very core of the communist ideology. On the other hand, the revolution (communist) in Yugoslavia was (unlike the situation in Russia after the October 1917 revolution), marked by a sexual puritanism. During the war, all the partisan women who would get pregnant out of wedlock, were shot to death....Most communist Party dignitaries come from the rural mountain regions. Formally, they have accepted the legal equality of women, but they have never accepted it in their own private life.... According to the latest research, the promise of equality did have an effect during the revolution. The partisans promised the equality of women, and they proved this through a prominent role of the female fighters. Chetniks, the alternative resistance movement, lost support of the women and the young, since they stressed traditional values of the patriarchal family. (Communist) Revolution did cause real-life dramas when it came to the personal relations. One of the most popular motifs in the Serbian literature and film is a love affair between a partisan commanding officer and a noble girl from the bourgeois family (for literature, cf. Branko Ćopić and Slobodan Selenić, for film, see Rajko Grlić). Although there were very few cases of such love affairs, some of them became quite famous (like the one involving the legendary partisan commander Peko Dapčević). As a matter of fact, these cases were widely condemned (see, for example, "The Anatomy of a Morality" by Milovan Djilas). An unbiased comparison of the sexual behavior of the Soviet and Yugoslav dignitaries, made by a British ambassador in the mid-1950s, shows that the Yugoslav political elite preserved a relative sexual puritanism for a long time after the war (Predrag Marković, *Sexuality in Belgrade in the 20th century*, p. 98-99).

¹⁰⁰ ИАЧ, ОКНО, поверљиви деловодни протокол 1945-1947. године.

Број изгинулих жена по годинама када су изгубиле живот

Година	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Број жртава	54	21	154	235	31	2	5	5	0	3	1

Жене изгинуле по војним формацијама

С р е з					
Формација	Драгачевски	Трнавски	Љубићки	Таковски	УКУПНО
ВКЈ	0	0	0	1	1
ЈВУО	0	3	1	5	9
Лопов	0	0	1	0	1
Немачки агент	0	0	0	1	1
НОВЈ	1	4	2	6	13
Партизани	6	13	10	7	36
Симпатизери НОП	19	50	14	22	105
Симпатизери ДМ	0	1	0	0	1
Цивили	78	67	170	29	344
Укупно	104	138	198	71	511

Узрок смрти погинулих жена

УЗРОК СМРТИ	Драгачевски	Трнавски	Љубишки	Таковски	Укупно
Борба	1	8	2	7	18
Бомбардовање	7	8	7	1	23
Заостала мина	1	2	13	0	16
Стрељање	34	28	24	35	121
Убијен	26	25	95	14	160
Клање	15	26	7	6	54
Батинање	7	11	1	0	19
Последице рата	7	9	7	4	27
Логор	5	1	0	1	7
Несрећни случај	1	20	41	2	64
Нестала	0	0	1	1	2
Укупно	104	138	198	71	511

Преглед егзекутора који су убијали жене

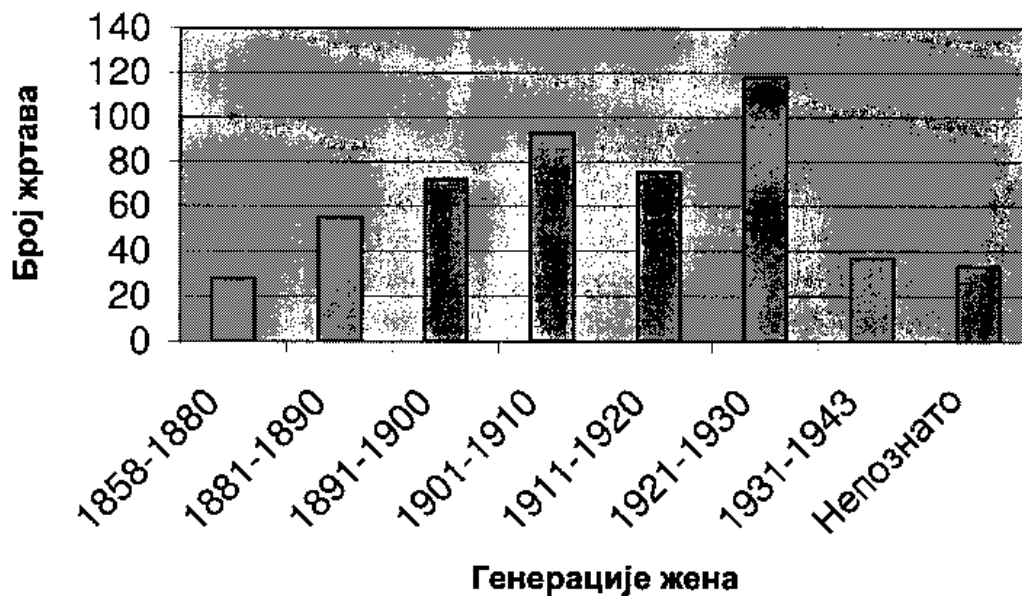
Убице	Драгачевски	Трнавски	Љубишки	Таковски	УКУПНО
Немци	49	49	149	25	272
Немци и усташе	0	0	0	5	5
Бугари	12	2	1	0	15
Италијани	0	1	0	0	1
Партизани	0	3	4	6	13
КНОЈ	0	3	0	1	4
ОЗНА	0	11	0	1	12
Совјети	0	15	4	0	19
Западни савезници	0	1	0	0	1
ЈВУО	25	35	15	27	102
Лег. четници	0	2	4	1	7
СДС	0	1	0	1	2
Непознато	18	15	21	4	58
Укупно	104	138	198	71	511

Жртве женског пола по годишту рођења

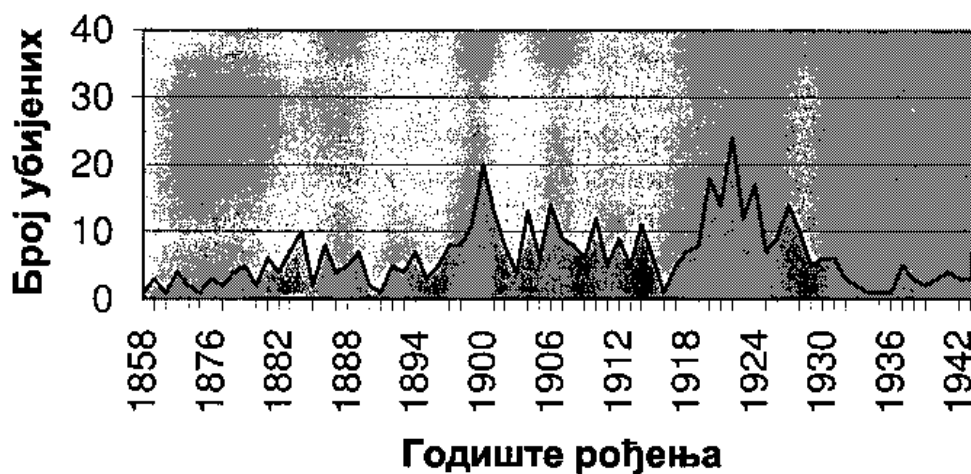
Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број
1858	1	1885	2	1900	20	1915	6	1930	6
1864	3	1886	8	1901	13	1916	1	1931	6
1868	1	1887	4	1902	8	1917	5	1932	3
1869	4	1888	5	1903	4	1918	7	1933	2
1872	2	1889	7	1904	13	1919	8	1934	1
1874	1	1890	2	1905	6	1920	18	1935	1
1876	3	1891	1	1906	14	1921	14	1936	1
1877	2	1892	5	1907	9	1922	24	1937	5
1878	4	1893	4	1908	8	1923	12	1938	3
1879	5	1894	7	1909	6	1924	17	1939	2
1880	2	1895	3	1910	12	1925	7	1940	3
1881	6	1896	5	1911	5	1926	9	1941	4
1882	4	1897	8	1912	9	1927	14	1942	3
1883	7	1898	8	1913	5	1928	10	1943	3
1884	10	1899	11	1914	11	1929	5	Непознато	33

1858-1880	1881-1890	1891-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1943	НЕПОЗНАТО
28	55	72	93	75	118	37	33

Страдања жена по генерацијама

Генерацијско страдање жена

WOMEN AND WAR „THE OTHER SIDE” OF OCCUPATION 1941-1945. IN CACAK REGION

In order to get a complete picture of the Second World War in Cacak region we have to light up the relationship between the sexes during the occupation. Violence, fear and horror were basic feelings, but life, in its probably most essential form, man-woman relation could not be stopped. The war brought strengthening as well as deforming of these relations which followed irregular opportunities and breaking of existing acceptable patterns of behavior, mainly expressed through men's violence.

Relations between sexes in Cacak region were influenced by long patriarchal tradition where a woman was a subordinate being. It was especially noticeable in villages where 90% of population lived and where the civil war was raging during the occupation 1941-1945.

Although violence was dominant during the occupation, sensuality could not have been avoided. Many young women were without partners due to the facts that many men were either in prison camps, or in the army or were killed in the war, civil war or clashes. In the course of time, they became more liberal regarding their sexual life. Illegitimate relationships became a part of every day life, especially if the army was around. It became a special social problem which was supposed to have been solved either by Chetniks or Partisans, depending on the fact who was ruling in the region at the time, and two completely different approaches were manifested.

As obedient and static mass in patriarchal society, women became the object Partisans wanted to transform into personalities who would support revolution and new society as it was in the Soviet Union. Chetniks were trying to preserve traditional relations between sexes in the society, pointing out the need for education. Apart from different national programs, this was, maybe, the biggest discrepancy between two resistant movements in the occupied Serbia. The equality of sexes proclaimed by communists had the special effect on delighted youth who were their supporters.

War and occupation left traces in many generations of women. Seen as mothers, sisters, class which had to be liberated, sensual lovers or dangerous enemies, in most cases women were victims because of the sex they belonged to. Liberation brought equality of women with men, but conservative principles remained unwritten rules in the relationships between sexes in the

decades to come and in the state controlled by the communists, where men in power often used their position to abuse women.

Goran Davidovic
Milos Timotijevic

LA FEMME ET LA GUERRE. L'ENVERS DE L'OCCUPATION DE 1941-1945. SUR LE TERRITOIRE DE LA RÉGION DE TCHATCHAK

L'image de la Seconde guerre mondiale dans la région de Tchatchak ne serait pas complète si l'on n'évoquait pas les rapports fondamentaux entre les sexes au cours de l'occupation. La violence, la peur et l'inquiétude étaient les principaux sentiments, mais la vie, dans sa forme probablement la plus substantielle, qui est le rapport physique entre l'homme et la femme ne pouvait pas être entravé. Sur ce plan aussi, la guerre entraîna

l'intensification, mais aussi la déformation de leurs relations, s'accompagnant de circonstances anormales et de dégradation des normes sociales établies, où la violence masculine se manifestait avec une acuité particulière.

Les rapports entre les deux sexes, dans la région de Tchatchak, étaient déterminés par une longue tradition patriarcale où la femme était un être subordonné. Il en était ainsi surtout dans les campagnes où vivait près de 90% de la population et où la guerre civile sévissait tout au long de l'occupation (1941-1945).

Malgré la domination de la violence sous l'occupation, la sensualité ne pouvait pas être supprimée. L'absence d'une bonne partie de la population masculine (dont certains étaient en captivité, alors que d'autres faisaient partie de détachements armés ou bien étaient tués pendant l'insurrection, les réprésailles ou la guerre civile) engendra une situation où de nombreuses femmes et jeunes filles restèrent seules, sans partenaires. Avec le temps, elles prirent des libertés quant à leur vie sexuelle. Les liaisons illégitimes devinrent fréquentes, surtout dans les cas où l'armée se trouvait à proximité. Cela fit naître un problème social spécifique que devaient affronter le mouvement de Ravna Gora ou celui des partisans, suivant la prépondérance politique de l'un ou de l'autre sur un territoire donné. A cet égard, deux approches tout à fait différentes se présentaient quant aux multiples aspects des rapports entre les deux sexes.

Les femmes étant une masse statique et obéissante dans la société patriarcale, les communistes désiraient les transformer en personnes qui devaient stimuler la révolution et former une société nouvelle à l'instar de celle de l'Union Soviétique. Les adhérents du mouvement de Ravna Gora cherchaient, par contre, à maintenir les rapports traditionnels entre les deux sexes, en mettant l'accent sur l'éducation des femmes. À part les programmes nationaux différents, ce fut peut-être là la plus grande différence entre les deux mouvements dans la Serbie occupée. Les jeunes qui s'enthousiasmaient pour le mouvement communiste appréciaient surtout l'égalité en droits des sexes, proclamée par le Parti communiste.

La guerre et l'occupation ont durement éprouvé maintes générations de femmes de la région. Mères ou soeurs, catégorie qu'il s'agissait de libérer, amantes sensuelles ou ennemies dangereuses, les femmes furent, pendant la guerre, dans la plupart des cas, des victimes, du fait même du sexe auquel elles appartenaient. La libération apporta l'égalité des hommes et des femmes, mais les principes conservateurs persistèrent comme règles perpétuelles dans les rapports entre les sexes au cours des décennies suivantes, même dans l'État contrôlé par les communistes, ce qui permit aux hommes autoritaires de profiter de leur position dans la hiérarchie du pouvoir pour "exploiter" les femmes à tous les points de vue.

Goran Davidović
Miloš Timotijević